

โครงการประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัย ประวัติศาสตร์ไทย

ประวัติศาสตร์ไทย : บทสำรวจสถานะความรู้
ฉลอง สุนทราวาณิชย์ และ คณะ

เกษมสุข นุ่มนนท์ บรรณาธิการ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

เล่มที่ 4

โครงการประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย
ที่ได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย : บทสำรวจสถานะความรู้

พรรณี บัวเล็ก

ชื่อเรื่อง การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย : บทสำรวจสถานะความรู้

นักวิจัย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ พรรณี บัวเล็ก

บทคัดย่อ

การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจที่ผ่านมามีเริ่มต้นจากการศึกษาแบบไม่ได้ใช้ทฤษฎี โดยนักประวัติศาสตร์ ต่อมาวิชานี้ได้รับความสนใจจากนักวิชาการสาขาอื่นๆ การศึกษาจึงเป็น การใช้ทฤษฎีมากขึ้น ในช่วงระยะทศวรรษ 2490 ถึงสิ้นสุดปี 2540 แนวทางการศึกษาสาขา วิชานี้มี 8 แนวทางด้วยกันคือ 1. การศึกษาแบบพรรณนาวิเคราะห์ของนักประวัติศาสตร์ 2. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีความขัดแย้ง 3. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีวิถีการผลิตแบบบอเรียล 4. การศึกษาเพื่อหาศักยภาพในสังคม 5. การศึกษาโดยการใช้ทฤษฎีนิโคลาสสิก 6. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีพึ่งพิง 7. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองแบบผสม และ 8. การศึกษาแนวนิยมหรือนักหนังสือพิมพ์ การศึกษาทั้ง 8 แนวทางนี้เกิดขึ้นตาม สภาพเงื่อนไขของสังคม แนวทฤษฎีนิโคลาสสิกและทฤษฎีความขัดแย้งมีบทบาทมากใน ระยะแรก แนวทฤษฎีความขัดแย้งมีนักวิชาการฝ่ายซ้ายและพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยนำมาใช้วิเคราะห์สังคมและเผยแพร่ผลงานเข้าไปในกลุ่มปัญญาชนที่มีอยู่ในมหาวิทยาลัย แต่อย่างไรก็ตามแนววิเคราะห์สังคมไทยแนวนี้อีกท้ายและหมดบทบาทไป เมื่อพรรค คอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยล่มสลาย ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาได้มีคำถามใหม่ๆในการ วิเคราะห์สังคมแทนคำถามเดิมเรื่องความอ่อนแอของสังคมไทย คำถามใหม่ๆ และความซับซ้อนของสังคมไทยที่มีมากขึ้นจึงมีการใช้ทฤษฎีที่หลากหลาย ทฤษฎีและคำถามใหม่ๆ ล้วน เกิดจากความพยายามจะสวนกระแสกับทุนนิยมโลก ที่เข้าสู่สังคมไทยอย่างมากในขณะนั้น

ในด้านเนื้อหาการค้นคว้าประวัติศาสตร์เศรษฐกิจที่ผ่านมา ผู้วิจัยได้แบ่งหัวข้อ สํารวจเป็น 10 หัวข้อ ได้แก่ระบบเศรษฐกิจ การค้า การผลิต การเงินและการคลัง ชนชั้น ทางเศรษฐกิจ องค์กรทางเศรษฐกิจและเครือข่ายทางเศรษฐกิจ ความสัมพันธ์ของรัฐกับ เศรษฐกิจ ความคิดและวัฒนธรรมทางเศรษฐกิจ ชีวประวัตินักธุรกิจและบริษัทธุรกิจ ประวัติ ศาสตร์เศรษฐกิจท้องถิ่น จากการสำรวจพบว่างานที่มีการค้นคว้าอย่างจริงจัง ส่วนใหญ่เป็น

วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทประวัติศาสตร์และเนื้อหาจะกระจุกตัวอยู่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงสงครามโลกครั้งที่ 2 ประวัติศาสตร์ที่ศึกษาในลักษณะโครงสร้างพัฒนาการในช่วงหลัง พ.ศ.2475 โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังที่มีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติมีการศึกษาน้อยในบางหัวข้อเช่น องค์กรทางเศรษฐกิจ บริษัทต่างประเทศที่ลงทุนในไทย วัฒนธรรมทางเศรษฐกิจและแนวคิดทางเศรษฐกิจแทบไม่มีการศึกษาเลย

การศึกษาในระยะต่อไปควรให้ความสนใจกับการศึกษาทฤษฎีในการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ โครงสร้างพัฒนาการของเศรษฐกิจ ปัญหาการพัฒนาการเศรษฐกิจของสังคมไทย การลงทุนของบริษัทต่างประเทศ สภาพชีวิตของเกษตรกรและกรรมกรที่เข้าร่วมและเป็นผู้เสียเปรียบในกระบวนการพัฒนาให้มากขึ้น นอกจากนี้ยังมีความจำเป็นต้องศึกษาวัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตทางธุรกิจของกลุ่มเศรษฐกิจทุกกลุ่มให้มากขึ้น เพื่อให้เข้าใจพัฒนาการภายในของกลุ่มเหล่านั้น อันจะนำไปสู่ความเข้าใจในพัฒนาการเศรษฐกิจของไทยอย่างแท้จริง

Research title : The Study of Thai Economic History : A Survey on The State of Knowledge

Researcher : Assistant Professor Punnee Bualek

Abstract

The study of Thai economic history began with non theoretical approach among historians. When scholars from other fields paid attention in it, theories were used to study in. From 2490's to 2440 B.C, there were 8 approaches used in studying. There were 1) analytical description 2) conflict theory 3) Asiatic Mode of Production 4) searching for the potential of Thai society 5) Neo - classic economic theory 6) dependency theory 7) mixed - type of political economy and 8) popular approach. All of them emerged in accordance with the socio political condition of society. Neo - classic economic theory and conflict theory played an important role at the beginning. Leftist academics and the Communist Party of Thailand used conflict theory to analyze Thai society and their studies were disseminated among intellectual groups in universities later on. The analysis of Thai society with this approach, however, was challenged and faded out when the Communist Party of Thailand collapsed. Since B.E. 2520's the new questions about Thai society were raised in place of the old one asking about the weakness of Thai society. The new question and increasing complexity of Thai society brought the use of various theories. They were resulted of an endeavour to counter the influx of the world capitalism into Thai society.

According to the survey of the works about economic history, the study categorized them into 10 : economic system, commerce, production, finance, economic class business organization and economic networks, the relationship between state and economy, thought and economic culture, biography of business men and business companies, and local economy. The study found that serious

works came from the master degree thesis of students in history filed. However, the timing of subjects was limited between King Rama 4 and WW II History of economy in the area of economic structure after 2475 B.E. especially after the proclamation of the Nation Economic and Social Development Plan was not as extensively studied as economic organizations of foreign companies in Thailand, culture and thought of economy.

Furthermore studies should be more focussed on theoretical about the analysis of history of economy, the structure of economic development, problems of economy in Thai society, the investment of foreign companies, lives of the disadvantage farmers and labours taking part in development process. In addition, it's necessary to study increasingly in economic culture of all groups in order to understand internal process of them. Such studies will result in real understanding of the economic development.

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยกราบขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.แถมสุข นุ่มนนท์ ที่กรุณาชักชวนและมอบหัวข้อสำรวจองค์ความรู้ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยให้วิจัย อาจารย์ให้ข้อคิดว่าหัวข้อนี้จะเป็นประโยชน์กับตัวผู้วิจัยเอง ที่จะศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจต่อไป ตลอดระยะเวลาที่ทำงาน อาจารย์กรุณาเสนอแนะความคิดเห็น นับตั้งแต่วิธีการนำเสนองานวิจัย การเลือกใช้คำที่เหมาะสมในภาษาไทย และตั้งคำถามในเนื้อเรื่องไม่ว่ายามพบหน้ากันในที่ประชุมหรือโทรศัพท์สอบถาม การเข้าร่วมทำงานในครั้งนี้ แม้ว่าส่วนหนึ่งผู้วิจัยจะรู้สึกหนักใจเพราะว่าเป็นงานที่ใหญ่และไม่รู้ว่าตัวเองจะมีศักยภาพที่จะทำงานได้สำเร็จตามระยะเวลาที่กำหนด 15 เดือนหรือไม่ แต่สิ่งที่ผู้วิจัยได้รับคือความรู้ทั้งจากการทำวิจัยและสิ่งที่อาจารย์มอบให้

นอกจากระยะเวลาการทำโครงการที่สั้นแล้ว ความหนักใจที่สำคัญของผู้วิจัยอีกเรื่องหนึ่งคือความรู้ในทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ต่างๆ ความกรุณาของศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ที่มีให้ผู้วิจัยตลอดเวลาทำให้ปัญหานี้ผ่อนคลายลง คำอธิบายสั้น ๆ แต่ชัดเจนทำให้ผู้วิจัยมีพลังทางปัญญาทำงานนี้จนสำเร็จ ขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์แฉะ คิลกวิทย์รัตน์ ที่กรุณาให้ข้อคิดในการตีความทฤษฎีต่างๆ ขอบพระคุณอาจารย์ชูศรี มณีพฤษ และอาจารย์พรเพ็ญ อันตระกูลที่กรุณาวิจารณ์และเสนอแนะความคิดเห็น ขอบขอบคุณณาพร อติวานิชพงศ์ ที่ให้ยืมหนังสือและช่วยอธิบายความคิดของกลุ่มเศรษฐศาสตร์ต่างๆ ทำให้ความรู้ของผู้วิจัยกระจ่างขึ้น

ความสำเร็จของงานชิ้นนี้ส่วนสำคัญส่วนหนึ่งมาจากคณะผู้ช่วยวิจัยซึ่งมีอยู่หลายคน ผู้วิจัยขอขอบคุณอาจารย์ศุภลักษณ์ พรกุลวัฒน์ ที่ช่วยเก็บข้อมูลในส่วนกลางที่กรุงเทพฯ อย่างดี ซึ่งเป็นข้อมูลหลักของงานวิจัยนี้ ขอขอบคุณคุณศิริพร กรอบทอง ที่ช่วยเก็บข้อมูลทางภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ขอขอบคุณคุณมะลิวัลย์ รักษ์วงศ์ สำหรับข้อมูลภาคใต้ และขอบคุณคุณวศิน ปัญญาบุตรกุล ที่ช่วยเก็บข้อมูลในท้องถิ่นภาคกลาง งานพิมพ์และการจัดเรียงข้อมูลเป็นอีกส่วนหนึ่งที่สำคัญต้องใช้ความอดทนและความละเอียดรอบครอบในการจัดทำ ผู้วิจัยขอขอบคุณพระมหากว จิตตปัญญา (พันชาติ) ที่ช่วยแก้ปัญหาข้อผิดพลาดในเรื่องการพิมพ์

คำนำ

ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการดำรงอยู่ และวิถีชีวิตของมนุษย์ในอดีต ดังนั้นนอกจากนักเศรษฐศาสตร์แล้วนักประวัติศาสตร์ยังเป็นนักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งที่ศึกษาในเรื่องนี้ แนวการศึกษาทั้ง 2 กลุ่มนี้ มีความต่างกันคือนักเศรษฐศาสตร์ศึกษาแบบสังคมศาสตร์จะใช้ทฤษฎีและมีกรอบอย่างชัดเจน ส่วนนักประวัติศาสตร์ศึกษาแบบนักมนุษยศาสตร์จะไม่มีทฤษฎีหรือกรอบที่ตั่งไว้ก่อนอย่างชัดเจนใช้ข้อมูลหรือหลักฐานเป็นตัวเดินเรื่อง ในงานวิจัยชิ้นนี้ “การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย บทสำรวจสถานะความรู้” ผู้วิจัยเป็นนักประวัติศาสตร์ซึ่งมีแนวการศึกษาแบบมนุษยศาสตร์ งานวิจัยชิ้นนี้จึงนำเสนอและแบ่งหัวข้อต่างๆ ตามหลักฐานและข้อมูลที่ปรากฏอยู่จริง นอกจากนี้ผู้วิจัยยังใช้อัตวิสัยในการสร้างหัวข้อขึ้นมาเพื่อให้เห็นความเบาบางในการศึกษา ถึงแม้ว่าในทางหลักฐานและข้อมูลการศึกษานั้นยังมีอยู่น้อย เช่น ในบทที่ 2 ที่กล่าวถึงเนื้อหาการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจที่ผ่านมาในหัวข้อความคิดและวัฒนธรรมทางเศรษฐกิจกับองค์กรทางเศรษฐกิจผู้วิจัยต้องการชี้ให้เห็นว่าหัวข้อนี้มีความสำคัญควรจะได้มีการศึกษากันมากขึ้น การจัดแบ่งหัวข้อต่างๆ ในงานวิจัยนี้อาจไม่ตรงกับการศึกษาของนักเศรษฐศาสตร์ ซึ่งผู้วิจัยไม่ได้ให้ความสนใจในเรื่องนี้

ในบทที่ 1 เรื่องกรอบแนวคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยเป็นบทที่ผู้วิจัยให้ความสำคัญที่สุดในงานวิจัย นอกจากการแบ่งกลุ่มแนวทางการศึกษาเป็น 3 กลุ่มแล้วสิ่งที่ผู้วิจัยพยายามทำคือ พยายามทำให้บทนี้เป็นบันทึกทางภูมิปัญญาของสังคมไทยในเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและพยายามถ่ายทอดเรื่องราว ประเด็นและแนวคิดอย่างย่อๆ ในงานวิจัยชิ้นสำคัญที่ได้เลือกสรรทั้งนี้เพื่อเป็นประโยชน์กับนักศึกษาสามารถเก็บสาระสำคัญของงานชิ้นต่างๆ ได้ทันทีจากการอ่านงานวิจัยชิ้นนี้ เรื่องราว ประเด็นและแนวคิดทั้ง 8 กลุ่มที่นำเสนอ ผู้วิจัยพยายามสร้างความสัมพันธ์ความต่อเนื่อง และชี้ให้เห็นข้อถกเถียงที่ดำรงอยู่ในวงวิชาการเช่น ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเริ่มต้นที่หมู่บ้านของชัย เรื่องศิลป์ และฉัตรทิพย์ นาถสุภา เศรษฐกิจศักดินาเป็นต้นกำเนิดแห่งความส่ำหยังของสังคมไทย ของหลวงวิจิตรวาทการ และจิตร ภูมิศักดิ์ เมืองกับความหมายในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และนิธิ เอียวศรีวงศ์ เป็นต้น

สำหรับบทที่ 2 ที่กล่าวถึงเนื้อหาการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจที่ผ่านมา

ผู้วิจัยไม่สามารถเข้าสู่การวิเคราะห์เนื้อหาและนำเสนอในลักษณะคำบรรยาย เนื่องจากจำนวนชิ้นงานการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจมีอยู่มากและระยะเวลาที่ทำการศึกษาในโครงการนี้กำหนดเพียง 15 เดือน การนำเสนอจึงออกมาในรูปของตารางที่แบ่งแยกงานวิจัยเป็นหัวข้อต่างๆ ซึ่งในความเป็นจริงแล้วก็ไม่สามารถรวบรวมได้ทั้งหมดแต่ผู้วิจัยพยายามทำให้ครอบคลุมในงานชิ้นสำคัญ งานวิจัยบางชิ้นมีความเกี่ยวข้องกับหลายเรื่อง ผู้วิจัยจึงจัดแบ่งลงมากกว่า 1 หัวข้อ ทั้งนี้เห็นว่าจะเป็นประโยชน์ต่อผู้ศึกษาต่อไป

ในส่วนประวัติศาสตร์เศรษฐกิจท้องถิ่นเป็นส่วนที่งานวิจัยชิ้นนี้ยังไม่สามารถศึกษาได้ในรายละเอียด งานการศึกษาท้องถิ่นมีทั้งประเด็น กรอบแนวคิดและเนื้อหาการศึกษาที่ต่างจากประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของส่วนกลางและระดับประเทศ อย่างไรก็ตามผู้วิจัยหวังว่า งานวิจัยนี้จะประโยชน์กับผู้ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยและสังคมไทย

พรณี บัวเล็ก

8 พฤศจิกายน 2541

บทที่ 1

กรอบแนวคิดและวิธีการในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย

ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเป็นการศึกษาเรื่องชีวิตทางเศรษฐกิจของมนุษย์ซึ่งเกิดขึ้นในอดีตและเป็นสาขาหนึ่งของวิชาประวัติศาสตร์ ที่ผ่านมามีวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจมี 2 วิธีการใหญ่ ๆ คือ ไม่ใช้ทฤษฎีและใช้ทฤษฎี ในระยะแรกของการศึกษานั้นเริ่มต้นจากการไม่ใช้ทฤษฎีโดยนักประวัติศาสตร์ ต่อมาสาขาวิชานี้ได้เติบโตในฐานะเป็นวิชาหนึ่งของการศึกษาเศรษฐศาสตร์ การศึกษาจึงออกมาในลักษณะการใช้ทฤษฎีเป็นส่วนใหญ่ จักรทิพย์นาถสุภา นักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ได้อธิบายลักษณะพิเศษของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจที่ต่างจากสาขาวิชาอื่น ๆ 2 ประการ คือ 1. ใช้ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ในการวิเคราะห์ และ 2. ใช้วิธีวิจัยที่บ่อยครั้งอ้างอิงกับตัวเลขหรือในบางกรณีก็ใช้วิธีวิจัยสถิติ⁽¹⁾ ในการใช้ทฤษฎีหรือกฎทั่วไปที่มีผู้ศึกษาและพิสูจน์แล้วจะช่วยให้เราสามารถสร้างความสัมพันธ์ของข้อมูล ทำให้ข้อมูลที่มีอยู่ไม่ไร้ความหมายและก่อรูปให้เข้าใจทางใดทางหนึ่ง ทฤษฎีจะทำให้ผู้ศึกษาสามารถเลือกใช้ข้อมูลได้ถูกต้องตรงกับปัญหาที่กำลังวิจัยสามารถจัดระเบียบความเกี่ยวพันระหว่างข้อมูลและอธิบายเหตุผลของปรากฏการณ์ทางเศรษฐกิจที่กำลังศึกษาได้ ในกรณีที่ข้อมูลที่กำลังศึกษาไม่เข้ากับทฤษฎีเลยผู้ศึกษาก็ต้องกลับไปพิจารณาข้อสมมุติฐานของทฤษฎีใหม่พัฒนาหรือหาหลักทั่วไปหรือทฤษฎีใหม่ที่จะเข้ากันได้กับข้อมูล การใช้ทฤษฎีและการปรับทฤษฎีกับข้อมูลเช่นที่กล่าวมานี้เป็นวิธีการที่นักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจใช้เพื่ออธิบายปรากฏการณ์ทางเศรษฐกิจในอดีต เป็นวิธีที่ทำให้เข้าถึงความจริงในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจด้วย⁽²⁾

การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจมักจะต้องมีกรอบแนวคิดเป็นเครื่องมือเพื่อวิเคราะห์ข้อมูลและกรอบแนวคิดก็มาจากทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ทฤษฎีจะทำให้สามารถอธิบายเหตุและผลทำให้ข้อมูลที่ได้มามีค่ามากกว่าการรายงาน(report) ทำให้สามารถคาดการณ์อนาคตได้และถ้าหากการคาดการณ์ผิดเราจำเป็นต้องหันกลับไปปรับทฤษฎีใหม่ การใช้ทฤษฎีช่วยให้เกิดพลังในการอธิบาย ทฤษฎีช่วยเชื่อมโยงความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจเรื่องต่าง ๆ ให้เข้ากันอย่างเป็นระบบ หากไม่มีทฤษฎีแล้วการเชื่อมโยงข้อมูลจะเป็นเรื่องลำบาก เช่น ทฤษฎีจะช่วย

เชื่อมโยงระหว่างปัญหาอัตราแลกเปลี่ยนทางการเงิน คลื่นการชำระเงินและภาวะเงินเฟ้อหรือเงินฝืดให้เข้ากันได้ นักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจแตกต่างกับนักเศรษฐศาสตร์ตรงที่นักเศรษฐศาสตร์ให้ความสำคัญกับอนาคตแต่นักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจให้ความสำคัญกับอดีตในการอธิบายสภาวะการณ์หรือปรากฏการณ์ในอดีต นักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเห็นว่าทฤษฎีและกรอบแนวคิดจะทำให้หลักฐานสามารถร้อยรัดเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้³ อย่างไรก็ตามการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในประเทศไทยมีอยู่ 2 ลักษณะคือ ไม่ใช้ทฤษฎี และใช้ทฤษฎีซึ่งจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

ความสนใจในการศึกษาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเศรษฐกิจในระยะแรกเกิดขึ้นในกลุ่มผู้นำไทยแต่การศึกษายังเป็นลักษณะการเล่าเรื่องเสนอข้อมูลในอดีตยังไม่เป็นลักษณะการศึกษาเชิงวิเคราะห์ ผู้นำที่สนใจเรื่องราวเกี่ยวกับเศรษฐกิจในอดีต ได้แก่ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชานุภาพ เขียนเรื่อง “ตำนานภาษีอากร” ขุนวิจิตรมาตราเขียนเรื่อง “ประวัติการค้าของไทย” เป็นต้น ผู้ที่ถือว่าเป็นผู้ที่บุกเบิกการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยในลักษณะการศึกษาที่กล่าวถึงระบบเศรษฐกิจทั้งระบบอย่างแท้จริง คือ หลวงวิจิตรวาทการ เขียนเรื่อง “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย” เป็นคำสอนที่ใช้บรรยายให้กับนักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หลวงวิจิตรกล่าวถึงวิชานี้ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของสาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ว่า “ในบรรดาวิชาสาขาใหญ่ที่เราศึกษาเล่าเรียนกันในเมืองไทยนั้นดูเหมือนว่าเศรษฐศาสตร์จะเป็นสาขาที่เราล่าช้าที่สุดหมายความว่าเราเพิ่งเริ่มเรียนกันจริงจังเมื่อมีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์นี้เอง”⁽⁴⁾ หลวงวิจิตรกล่าวว่าในขณะที่วิชาอื่นๆ ก้าวหน้าไปแต่สังคมไทยยังไม่นิยมนับถึงวิชาเศรษฐศาสตร์เลยเนื่องจากวิชานี้ถูกกีดกันออกจากการศึกษาของสังคมไทยตำราเศรษฐศาสตร์เล่มแรกชื่อว่า “เศรษฐวิทยา” เขียนโดยข้าราชการผู้ใหญ่ชื่อ พระยาสุริยานุวัฑฒิตตอัครราชทูตไทยประจำกรุงปารีสเป็นตำราที่มีคนสนใจกันมากแต่รัชกาลที่ 6 ทรงมีพระราชวิจารณ์ประณามหนังสือเล่มนี้จนไม่สามารถจะเผยแพร่ต่อไปได้ โดยทรงกล่าวว่าเศรษฐวิทยาไม่มีฐานะที่จะเป็นวิชาการเพราะพวกนักปราชญ์ทางวิชานี้ เช่น อควัม สมิทก็ไม่เห็นมั่งมีเป็นเศรษฐี เมื่อพวกเขาเจ้าตำราเองก็ไม่ร่ำรวย จะเป็นวิชาสอนคนได้อย่างไร⁽⁵⁾

หลวงวิจิตรวาทการบรรยายการศึกษามหาเศรษฐศาสตร์เกือบจะกลายเป็นอาญาแผ่นดินทำให้ไม่มีใครกล้าเขียนตำราหรือทำการศึกษาย่างเปิดเผย การที่รัชกาลที่ 6 ทรงประณามวิชานี้ไม่ได้มาจากการไม่เห็นคุณค่าในวิชานี้แต่มาจากวิชานี้มุ่งไปทางปฏิบัติ ซึ่งมาจากเหตุการณ์บางเรื่องที่เกิดขึ้นในรัชกาลนั้น ทำให้เห็นความจำเป็นที่จะต้องป้องกันการปฏิบัติมิให้บังเกิดขึ้น จึงต้องทรงประณามวิชาเศรษฐศาสตร์ ทั้ง ๆ ที่คงจะทรงทราบอยู่แล้วว่าเป็นวิชา

ที่มีคุณค่าอย่างยิ่ง ในสมัยรัชกาลที่ 7 กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์ ซึ่งเป็นกระทรวงที่ตั้งขึ้นใหม่ ทรงเป็นเจ้านายพระองค์แรกที่สนับสนุนการศึกษาเศรษฐศาสตร์ และได้หลีกเลี่ยงการใช้คำ “เศรษฐศาสตร์” หรือ “เศรษฐวิทยา” ซึ่งเป็นคำที่มีปัญหาในรัชกาลที่ 6 มาใช้เป็นคำว่า “คหกรรม” สำหรับแปลคำว่า Economics แต่คนทั้งหลายยังชอบใช้คำว่าเศรษฐกิจหรือเศรษฐวิทยาอยู่เสมอ ภายหลังได้มีการยอมให้สอนวิชานี้ได้บ้างโดยเริ่มสอนเป็นส่วนหนึ่งของวิชาครู เรียกว่า เศรษฐวิทยา ครั้นเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองเข้าสู่ระบบรัฐธรรมนูญคำว่า “เศรษฐกิจ” ก็ได้ใช้กันอย่างเต็มที่ ส่วนคำว่า “คหกรรม” ได้สูญสิ้นไป⁽⁶⁾

ในเรื่องคำกล่าวที่ว่าเศรษฐศาสตร์เป็นเรื่องปฏิบัติ หลวงวิจิตรวาทการอธิบายว่า เพราะการที่จะปรับปรุงชีวิตเศรษฐกิจของประชาชนให้ดีขึ้นนั้นไม่สามารถจะทำได้ด้วยวิธีอื่นนอกจากปฏิบัติเมื่อประชาชนพลเมืองเพิ่มขึ้น ถ้าข้าวปลาอาหารและโรคทรัพย์มีอยู่เท่าเดิมความขาดแคลนก็ย่อมบังเกิดขึ้น และผู้ที่ต้องประสบเคราะห์กรรมก็เป็นคนส่วนใหญ่ เพราะว่าแรงงานของคนส่วนมากมักจะตกไปเป็นผลได้ของคนส่วนน้อย การแก้ไขสภาพการณ์อย่างนี้จำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมาก การเปลี่ยนแปลงอย่างมากนั้นก็ต้องทำด้วยวิธีการที่เรียกว่า “ปฏิบัติ” การปฏิบัติไม่จำเป็นต้องเป็นเรื่องยุ่งยากไกลหรือเสียชีวิตเลือดเนื้อเสมอไป การปฏิบัติบางเรื่องอาจทำได้ด้วยความสงบเรียบร้อยถ้าหากว่าการปฏิวัตินั้นมาจากเบื้องบน คือผู้ที่กำลังถืออำนาจนั้นทำการปฏิวัติเสียเอง เรื่องของเศรษฐกิจนั้นเป็นเรื่องที่จะต้องปฏิบัติ แต่การปฏิบัติทุก ๆ ครั้งมิได้หมายความว่าจะเป็นเรื่องเศรษฐกิจ เพราะอาจจะเป็นการช่วงชิงอำนาจการปกครองเท่านั้น⁽⁷⁾

ประโยชน์ของการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจตามทัศนะของหลวงวิจิตรวาทการอยู่ที่จะช่วยประกอบความคิดของเราในการศึกษาหลักเศรษฐศาสตร์ทั่วไป และในที่สุดอาจจะใช้ความรู้ในวิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทยนี้ เพื่อแก้ไขความบกพร่องเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจของประเทศชาติ การศึกษาวิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจต้องศึกษาอย่าง Inductive คือศึกษาจากส่วนย่อยไปหาส่วนใหญ่เป็นวิธีการของนักประวัติศาสตร์ ไม่ใช่วิธีการ Deductive คือศึกษาจากส่วนใหญ่ไปสู่ส่วนย่อย⁽⁸⁾

คำบรรยายประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของหลวงวิจิตรวาทการแบ่งออกเป็น 5 บทด้วยกัน ได้แก่ บทที่ 1 เรื่องที่ดิน บทที่ 2 เรื่องแรงงาน บทที่ 3 เรื่องเงินตรา บทที่ 4 เรื่องภาษีอากร และบทที่ 5 เรื่องการพาณิชย์และคมนาคม เนื้อเรื่องทั้ง 4 บทอธิบายเศรษฐกิจตั้งแต่

สมัยสุโขทัยซึ่งเป็นสังคมที่ยังไม่มีความเข้มงวดในระบบความสัมพันธ์ของคน ประชาชนยังมีเสรีภาพในการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่าง ๆ มาในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สภาพสังคมอยู่ภายใต้ระบบความสัมพันธ์แบบศักดินา สังคมมีความเข้มงวดในการปกครอง ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับมูลนายเป็นไปอย่างมีความต่างกันอย่างเห็นได้ชัด เสรีภาพในการค้าและประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจหมดไป ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้นหลายอย่างนับตั้งแต่ การยกเลิกทาส การปรับปรุงระบบเงินตราใหม่ การพัฒนาระบบคมนาคม หลวงวิจิตรวาทะมองว่าสิ่งที่รัชกาลที่ 5 ทรงดำเนินการต่าง ๆ ถือเป็น การปฏิวัติจากเบื้องบน

ในทัศนะของหลวงวิจิตรวาทะแล้ว สังคมสุโขทัยเป็นสังคมที่ผู้คนมีอิสระ การปกครองเป็นไปโดยใกล้ชิดระหว่างผู้ปกครองและผู้ถูกปกครองได้รับการปกครอง ปึงเจกชนมีกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของที่ดินได้ และกรรมสิทธิ์เกิดขึ้นด้วยการเพาะปลูกทำที่ดินให้เป็นประโยชน์ ใครทำที่ดินให้เป็นประโยชน์จนได้กรรมสิทธิ์แล้ว กรรมสิทธิ์ก็ตกทอดไปถึงทายาท ดังหลักฐานที่ว่า “ไพร่ฟ้าหน้าใส ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดแล ล้มตายหายกว่า เข้ายาเรือนพ่อเชื้อเสื้อคำมัน ช้างขลุกลูกเมียเยี่ยข้าว ไพร่ฟ้าข้าไท ป่าหมากป่าพลู พ่อเขื่อนมันไว้แก่ลูกมันสิ้น” การเปลี่ยนแปลงในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินเกิดขึ้นในสมัยอยุธยาเมื่อได้รับเอาแบบอย่างขอมมาใช้ให้พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของทุกอย่าง พระมหากษัตริย์มีอำนาจเหนือชีวิตของพลเมืองทั่วไปเรียกกันว่า “เจ้าชีวิต” พระมหากษัตริย์มีฐานะเป็น “พระเจ้าแผ่นดิน” คือ เป็นเจ้าของแผ่นดินทั่วประเทศ และในที่สุดจตุสดมภ์คลังถวายเป็นราชสมบัติเงินทองทั้งสิบสองพระคลังซึ่งในเวลานั้นยังไม่ได้แยกเป็นทรัพย์สินส่วนพระองค์ ทรัพย์สินพระมหากษัตริย์และทรัพย์สินของ รัฐแปลว่าทรัพย์สินทุกอย่างถวายแด่องค์พระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น⁽⁹⁾

หลวงวิจิตรวาทการวิจารณ์สังคมไทยในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่าเป็นระยะที่สังคมไทยเพาะเชื้อแห่งความล้าหลังในหลายเรื่องด้วยกัน เช่นในเรื่องที่เอาคนชาติเดียวกันลงเป็นทาส ซึ่งเป็นระบบอยุธยาและใช้ต่อมาจนถึงต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์รวมเวลา 500 ปีนั้น ไม่แต่จะทำความทุกข์ยากให้แก่ประชาชนพลเมืองตลอดมาเท่านั้น ยังทำให้ลักษณะนิสัยของพลเมืองเสื่อม ระบบที่เอาคนลงเป็นทาสหรือทำงานเข้าเคียนให้ผลประโยชน์แก่นายนี้ ได้สร้างนิสัยเกียจคร้านอ่อนแอให้แก่ชาวไทย เพราะทาสและไพร่เคยต้องทำงานโดยถูกบังคับ ทำแล้วก็ไม่ได้อะไรแก่ตัว ผลที่ได้จากแรงงานอันเหน็ดเหนื่อยของตัวเองเป็นของนายทั้งนั้น ไม่รู้ว่าจะอุตสาหกรรมทำไปทำไม หลบได้เป็นหลบ เลี่ยงได้เป็นเลี่ยง การทำงานเป็นของนายอายหน้าขายหน้า เพราะแสดงการเป็นไพร่เป็นทาสจึงต้องทำงาน การนอนกินหรือมีชีวิตอยู่โดยไม่

ต้องทำอะไรถ้ามีเกียรติ การอวดได้ว่า “ไม่ทำอะไรฉันก็มีกิน” เป็นการแสดงเกียรติศักดิ์อย่างสูง คนที่จะเอาตัวรอดก็คือ คนประจบให้นายรัก ย่อมผ่อนหนักให้เป็นเบาและบางที่ก็เลื่อนฐานะให้สูงขึ้นไป เป็นลัทธิแสวงหาที่พึง ซึ่งได้เกิดขึ้นและฝังแน่นในนิสัยของคนไทย ใครที่ผจญฐานะของตัวขึ้นได้ก็เชื่อว่าเพราะมีที่พึ่งดี ไม่ใช่เพราะการก่อร่างสร้างตัวเอง ลักษณะนี้เป็นลักษณะอ่อนแอของคนไทยที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากระบอบที่เอาคนชาติเดียวกันเป็นไพร่เป็นทาสมาตลอดเวลา 500 ปี การที่ชาติไทยไม่สำนึกในการค้าและอุตสาหกรรมก็เพราะคนไทยต้องเป็นทาส เป็นไพร่ทำงานให้นายมาตลอด 5 ศตวรรษ และงานที่ทำนั้นก็ล้วนแต่เป็นงานขูดคิน ฟินหญ้า ทำไร่ ทำนา แล้วผลประโยชน์ทั้งหมดก็ตกอยู่แก่นาย ระบอบการปกครองแบบอยุธยาที่ตกทอดมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์เป็นระบบที่บาปกรรม ทำความเสื่อมโทรมให้แก่ชาติและนิสัยของพลเมืองไทยซึ่งจะต้องการเวลาอีกช้านานกว่าจะสร้างลักษณะอย่างพลเมืองในระบบสุโขทัยที่มีลักษณะพึ่งตัวเองให้กลับคืนมา⁽¹⁰⁾

ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยของหลวงวิจิตรวาทการมุ่งวิจารณ์ระบบเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาจนถึงตอนต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญถึงความอ่อนแอในการพัฒนาเศรษฐกิจของสังคมไทย การเปลี่ยนแปลงที่มาจากส่วนบนที่รัชกาลที่ 5 ทรงดำเนินถือว่าเป็นการปฏิวัติที่ทำให้สังคมเจริญขึ้นและไม่เสียเลือดเสียเนื้อ

กระแสการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทยเริ่มขึ้นอย่างจริงจังในทศวรรษ 2490 กลุ่มคนที่สนใจมีทั้งนักศึกษาจากค่ายสังคมนิยมและเสรีนิยมที่ต้องการอธิบายการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจไทยในอดีต ในฝ่ายสังคมนิยมที่สำคัญคือ จิตร ภูมิศักดิ์ เขียนเรื่อง “โฉมหน้าศักดินาไทย” อรรถจักร์ สรวิชญ์ หรือ อุดม ศรีสุวรรณ เขียนเรื่อง “ไทยกับเมืองจีน” เป็นต้น ความสนใจในฝ่ายเสรีนิยมได้รับแรงกระตุ้นสำคัญจากนักวิชาการประเทศสหรัฐอเมริกา ชื่อ Jame C. Ingram ที่เขียนงานเรื่อง “Economic Change in Thailand 1850-1950” ความตื่นตัวในการอธิบายสังคมไทยโดยใช้ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจมาอธิบายเพิ่มมากขึ้นหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 งานที่พิมพ์เผยแพร่มีทั้งผลงานของนักวิชาการฝ่ายซ้าย นักวิชาการที่สังกัดพรรคคอมมิวนิสต์และกลุ่มเสรีนิยม การค้นคว้าประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย นับตั้งแต่ทศวรรษ 2490 ถึงสิ้นสุด พ.ศ.2540 สามารถแบ่งได้เป็นแนวทางสำคัญ 8 แนวทางด้วยกันคือ 1. การศึกษาแนวพรรณนาวิเคราะห์ของนักประวัติศาสตร์ 2. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีความขัดแย้ง 3. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชีย 4. การศึกษาเพื่อหาศักยภาพภายในสังคมไทย 5. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีนีโอคลาสสิก 6. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีพึ่งพิง 7. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์การเมืองแบบผสม และ 8. การศึกษาแนวนิยมหรือ

นักหนังสือพิมพ์ การแบ่งแนวการศึกษาเป็น 8 แนวทางนี้ ผู้วิจัยได้แบ่งตามวิธีการศึกษาที่ปรากฏในผลงานชิ้นต่าง ๆ การคัดเลือกผลงานเพื่อเป็นตัวอย่างในแต่ละแนวทางการศึกษา ผู้วิจัยคัดเลือกผลงานชิ้นที่สำคัญที่มีการอ้างอิงและกล่าวถึงกันมากในวงวิชาการ แต่อย่างไรก็ตามยังมีผลงานที่ดีและยอมรับกันในวงวิชาการจำนวนมากที่ผู้วิจัยไม่อาจหยิบยกมากล่าวในรายละเอียดได้ทั้งหมด การเรียงลำดับหัวข้อในการนำเสนอผู้วิจัยยึดหลักความเกี่ยวพันของเนื้อหาวิธีการศึกษา ทั้งนี้เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจความแตกต่างของแต่ละทฤษฎีและวิธีการศึกษาได้ดี นักวิจัยบางท่านอาจมีแนววิธีการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจมากกว่าหนึ่งแนวทาง บางท่านมีการเปลี่ยนแปลงในแนวทางการศึกษาเมื่อระยะเวลาเปลี่ยนไป หรือบางท่านอาจใช้หลายๆ แนวทางในการศึกษา ซึ่งเป็นเรื่องที่ยากในการจัดกลุ่ม แต่ผู้วิจัยได้ใช้ลักษณะเด่นที่สุดที่ปรากฏในงานแต่ละชิ้นในการจัดกลุ่ม รายละเอียดของการศึกษา 8 แนวทางมีดังนี้

1. การศึกษาแนวพรรณนาวิเคราะห์ของนักประวัติศาสตร์

กลุ่มนี้ต้องการเสนอเรื่องราวทางเศรษฐกิจในสังคมในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งไม่ต้องการอธิบายเรื่องกฎเกณฑ์ในการดำรงอยู่หรือการเติบโตของเศรษฐกิจ การนำเสนอเรื่องราวจึงเป็นลักษณะพรรณนาเชิงวิเคราะห์ ไม่ต้องการชี้ในเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเศรษฐกิจกับรัฐหรือทุนต่างประเทศ อาจกล่าวสรุปอย่างง่าย ๆ คือการศึกษากลุ่มนี้ไม่มีทั้งทฤษฎีและสมมุติฐาน หรือต้องการชี้ประเด็นที่เป็นปัญหาในการวิเคราะห์หรือทฤษฎีต่อมา เป็นเพียงต้องการเสนอปรากฏการณ์ในประวัติศาสตร์ การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในแนวนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นแนวที่เก่าที่สุดและมีลักษณะคล้ายการเล่าเรื่องแต่การศึกษาในลักษณะนี้ก็มีข้อดีคือ สามารถสร้างข้อสรุปต่าง ๆ จากข้อมูลและหลักฐานที่เป็นจริงทำให้ภาพประวัติศาสตร์ที่สะท้อนออกมาไม่บิดเบือนมาก ถึงแม้ว่าภาพเหล่านั้นจะขาดความคมชัดก็ตาม

นักประวัติศาสตร์ที่เขียนงานในลักษณะนี้ที่สำคัญ คือ ชัย เรื่องศิลป์ เป็นสามัญชนนักค้นคว้าอิสระผู้สนใจค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทยต้องการอธิบายประวัติศาสตร์ในลักษณะการสร้างภาพรวมคือ อธิบายประวัติศาสตร์ทั้งทางด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรม ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจจึงเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาประวัติศาสตร์เพื่อสร้างภาพรวมในอดีตของ ชัย เรื่องศิลป์ พรเพ็ญ อันตระกูลกล่าวถึงการเขียนประวัติศาสตร์ของชัย เรื่องศิลป์ ว่าเป็นผู้หนึ่งที่มีแนวร่วมในด้านความคิดประวัติศาสตร์กับคนสมัยใหม่หรือถ้าไม่เช่นนั้นก็เป็นผู้มิวิญญานของนักประวัติศาสตร์ซึ่งไม่ถูกครอบงำด้วยวิธีการคิด การเรียน

การสอนประวัติศาสตร์แบบเก่าจนไม่รู้จักตั้งคำถามกับสิ่งที่เรียกว่า "ข้อเท็จจริง" ในประวัติศาสตร์และมองไม่เห็นวาทะนิเวศประวัติศาสตร์มีมากกว่าเรื่องของการปกครองและรัฐชาติ แนวการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมไทยของชัยมีระบบ มีเอกภาพ ในเนื้อหา มีแบบฉบับการใช้หลักฐานและลีลาการเขียนที่น่าสนใจ และยังมีสิ่งที่น่าประหลาดใจคือ ชัย เรื่องศิลป์เขียนประวัติศาสตร์ได้คึกคักผลงานเด่นเป็นสาระทั้ง ๆ ที่มีสำนักประวัติศาสตร์อาชีพ⁽¹¹⁾

เมื่อเยาว์วัย ชัย เรื่องศิลป์ ได้รับการศึกษาทั้งในระบบและนอกระบบจากวัดอรุณราชวราราม และจบการศึกษาชั้นมัธยม 8 จากโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยในปี พ.ศ.2463 ต่อจากนั้น ก็ได้รับประกาศนียบัตรมัธยมในปี พ.ศ.2466 พรเพ็ญกล่าวว่าชัย เริ่มสนใจประวัติศาสตร์เมื่อปี พ.ศ. 2478 โดยเริ่มต้นเขียนเรื่องประวัติศาสตร์ชาติไทยขณะที่กำลังศึกษานิติศาสตร์ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จุดมุ่งหมายในการแต่งก็เพื่อต้องการแต่งประวัติศาสตร์ของชาติไทย ชาวไทย ประชาชนไทย มิใช่เป็นเรื่องราววงศ์กษัตริย์ไทยแต่อย่างเดียว ฉะนั้นสิ่งใดที่เข้าอยู่ในวงของประวัติศาสตร์ชาติไทย ที่เป็นการเคลื่อนไหว การขยายตัว ความเสื่อม ความเจริญ ความรู้สึกนึกคิดของประชาชนชาวไทยแล้วย่อมมีส่วนอยู่ในประวัติศาสตร์ชาติไทย ทั้งสิ้นและตั้งใจจะบรรยายทุกสิ่งทุกอย่างที่เกี่ยวกับชีวิตของชาติไทย ซึ่งตั้งอยู่ในประเทศสยาม เช่น ประวัติศาสตร์การเคลื่อนไหวของชาติ การสงคราม ความสงบ จารีตประเพณี วรรณคดี ศาสนา การศึกษา ศิลปวิทยา การปกครอง การเมืองตลอดจนชีวิตและความเป็นอยู่ของราษฎรตั้งแต่ชนชั้นสูงลงมาถึงชั้นต่ำ ให้มีบรรจุในหนังสือของข้าพเจ้าทั้งสิ้นเชิง เพื่อให้คนไทยมีโอกาสพิจารณาประวัติศาสตร์ของบรรพบุรุษของตนโดยถนัดถียนทุกแง่มุม พรเพ็ญได้กล่าวสรุปว่า สิ่งที่ชัยเขียนนั้นเป็น "ประวัติศาสตร์ทั้งหมด" และเป็น "ประวัติศาสตร์ของสังคม" ความก้าวหน้าทางความคิดในการเขียนประวัติศาสตร์มาจากการที่อยู่กับแวดวงนักเขียนแนวหน้าในขณะนั้น เช่น ศรีบูรพา แสงทอง แสงบุญตัน ชิต บุรทัต ศรีอิสรา อ.น.ก. และ ม.ชูพันธ์ เป็นต้น สามารถกล่าวได้ว่า ชัย มีชีวิตอยู่ในภาวะแวดล้อมของสังคมที่กำลังมีการเปลี่ยนแปลงด้านความคิดและอยู่ใกล้ชีวิตที่สุดนอกจากนี้ชัยคือผลผลิตของประวัติศาสตร์ พ.ศ.2475 ที่ยึดมั่นในอุดมการณ์ของประชาธิปไตย จึงเป็นงานที่ให้ความสำคัญกับมนุษย์ทุกฐานะและให้ความสำคัญต่อกิจกรรมของมนุษย์ทั้งหมด ประวัติศาสตร์ที่เขียนมีบทบาทของคนทุกชั้นทุกระดับตั้งแต่กษัตริย์มาจนถึงคนธรรมดาและไม่เพียงกล่าวถึงแต่เฉพาะด้านพฤติกรรมเท่านั้น แต่ยังกล่าวถึง "ความรู้สึก" "ความนึกคิด" เพื่อให้เข้าใจประวัติศาสตร์ได้ดีขึ้น⁽¹²⁾

ผลงานทางด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของชัย เรื่องศิลปมี 2 ชิ้นด้วยกัน คือ "ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจ (ตั้งแต่โบราณ - พ.ศ.2399)" และ "ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ" งานทั้ง 2 ชิ้นนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานประวัติศาสตร์ที่ชัย เรื่องศิลปค้นคว้าระหว่างพ.ศ.2506 ถึงพ.ศ.2518 ซึ่งเป็นปีสุดท้ายของชีวิตประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ.2352-พ.ศ.2453 พิมพ์เมื่อปีพ.ศ.2522 ส่วนประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจ (ตั้งแต่โบราณ-พ.ศ.2399) พิมพ์ครั้งแรกในปีพ.ศ.2533 หลังจากชัยเสียชีวิตไปแล้ว 15 ปี งานทั้ง 2 ชิ้นได้ทำให้สังคมตระหนักถึงคุณค่าของผู้ที่เสียสละทุ่มเทชีวิตเพื่อการค้นคว้าสังคมไทยอย่างแท้จริง

ชัยเชื่อว่าเศรษฐกิจในสมัยโบราณไม่ว่าจะเป็นประเทศในทวีปยุโรปหรือเอเชีย ออฟริกา นั้นเหมือนกัน คือ มักจะเริ่มต้นเป็นเศรษฐกิจหมู่บ้านก่อน คือแต่ละหมู่บ้านทำมาหากินแต่พอกินพอใช้ และพยายามทำทุกอย่างที่พอจะทำได้เพื่อจะได้ไม่ต้องพึ่งหมู่บ้านอื่น ชาวบ้านมักจะเกี่ยวคดเป็นญาติพี่น้องพวกพ้องกัน รักใคร่สามัคคีกันเป็นอย่างดี มีงานการอะไรที่เหลืบ่ากว่าแรง เช่น ปลูกบ้านหรือเกี่ยวข้าวก็มักจะช่วยกัน "ลงแขก" โดยไม่คิดค่าจ้าง สมัยนั้นจึงยังไม่มีกรรมกร การค้าอย่างที่เราจักกันในสมัยนี้คือ เอาทรัพย์แลกกับเงินตราอาจจะยังไม่มีหรือมีอย่างหยาบแห้ริม เพราะความจำเป็นที่จะใช้เงินตรายังไม่ค่อยมี เมื่อครบครวัไคขาดแคลนสิ่งใดก็เอาของเหลือใช้ของตนไปแลกเปลี่ยนกับของที่ต้องการจากเพื่อนบ้าน การค้าแบบนี้เรียกว่าการค้าแบบแลกเปลี่ยน⁽¹³⁾

ภาพประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของชัย เป็นภาพชีวิตการคั่นรณคั้งถิ่นฐานทำมาหากินของผู้คน นับตั้งแต่กลุ่มของคนไทยเคลื่อนตัวจากล้านนาลงมาสู่แม่น้ำเจ้าพระยา การตั้งบ้าน การตั้งเมืองในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา สังคมเริ่มต้นจากการตั้งบ้านก่อนเมื่อบ้านขยายตัวเป็นหลายๆ หลังจึงเขยิบฐานะเป็นเมือง เมืองและบ้านจึงเป็นหน่วยของการปกครองมาตั้งแต่โบราณ⁽¹⁴⁾ ประวัติศาสตร์การแสวงหาพื้นที่ดินของชนชาติไทยในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง เริ่มต้นเป็นบ้านเล็กเมืองน้อยอยู่ในอารักขาของกัมพูชาและพัฒนาเติบโตมีกำลังกล้าแข็งยิ่งขึ้น⁽¹⁵⁾ ชัยเสนอภาพการทำมาหากินของคนไทยต่างจากของคนอื่น คือ เสนอเรื่องการทำนา พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำนา การคัดเลือกเมล็ดพันธุ์ข้าว เครื่องมือเครื่องใช้ ผลผลิตของการทำนา ซึ่งภาพเหล่านี้เป็นภาพชีวิตของผู้คนในสังคม ภาพของหญิงที่นึ่งทอดผ้า การแต่งกายสตรีสมัยโบราณฯ ภาพเหล่านี้ชัยเห็นว่าเป็นเรื่องราวการทำมาหากินของคนในสังคม ดังนั้นจึงเป็นเรื่องราวทางเศรษฐกิจ ชัยพยายามเล่าเรื่องชีวิตของชาวบ้านเท่าที่ทำได้ไม่ว่าจะเป็นการปลูกข้าว การเลี้ยงข้าว การดักปล้นสุรา เป็นการเสนอข้อมูลที่เป็นรายละเอียดมากกว่านักวิชาการทั่วไป

การสีข้าว การต้มกลั่นสุรา เป็นการเสนอข้อมูลที่เป็นรายละเอียดมากกว่านักวิชาการทั่วไป ภาพของผู้หญิงนั่งทอผ้าอยู่บ้าน ชัย เรื่องศิลป์เสนอให้เห็นคุณภาพของผ้าที่ทอของไทยว่าไม่มีคุณภาพเท่าที่ควร จากหลักฐานของลาตูแบร์ ผ้าฝ้ายทอของชาวสยามหยาบและหนา ทำลายเป็นสีสันปาย ๆ เข้าไว้ไม่น่าดูและทอกันแค้ในเมืองหลวง ผ้าของคนไทยไม่ได้พัฒนาคุณภาพเมื่อเทียบกับเพื่อนบ้าน นอกจากนี้ยังไม่มีเทคนิคของการพิมพ์ผ้าด้วย ผ้าของชาวสยามจึงเป็นแค่การทอและการถักเส้นด้าย ชาวสยามจะมีฝีมือในเรื่องของการปักกรองผ้ามากกว่าการทอผ้า⁽¹⁶⁾ นายยอน ครอฟเฟ็คก็ได้อ้างถึงการทอผ้าของไทยว่าฝีมือไม่ดีและผ้าที่ทอก็เนื้อหยาบสู้ผ้าทอในเมืองชาว และเมืองเซลเบสไม่ได้ เขาแปลกใจว่าผ้าไทยสีดกง่าย ทั้ง ๆ ที่เมืองไทยอุดมด้วยวัตถุที่ใช้ย้อมผ้า และตั้งข้อสังเกตว่า ช่างทอในเมืองไทยไม่เขียนลายหรือพิมพ์ลายบนผ้า ไม่ว่าจะเป็นผ้าด้ายหรือผ้าไหม คนไทยทอผ้าสู้เมืองอื่นไม่ได้ และไม่มีเมืองต่างประเทศใดสั่งซื้อผ้าของเราไม่ใช่ว่าแต่เท่านั้น คนไทยเองก็ไม่นิยมผ้าไทย พวกกันเห่อแต่ผ้าต่างประเทศ ต่างก็นุ่งผ้าลายทอในเมืองแขกไปตาม ๆ กัน เพราะดูสง่าผ่าเผยกว่าผ้าพื้นทอในเมืองไทยมากนัก⁽¹⁷⁾ การที่ชัย เรื่องศิลป์ให้ภาพประวัติศาสตร์เช่นนี้ทำให้เข้าใจว่าเหตุใดชาวไทยถึงยินดีที่จะหันมาซื้ออาชีพการทำนาและเลิกทอผ้าอย่างง่ายดาย ภายหลังที่สินค้าผ้าจากโรงงานอุตสาหกรรมหลังไหลเข้าสู่สังคมไทย

ชัย เรื่องศิลป์ วิจารณ์การเกณฑ์และการใช้อำนาจของชนชั้นปกครองว่าเป็นการบั่นทอนเศรษฐกิจ ว่าในช่วงระยะเวลา 45 ปีแรกของสมัยกรุงเทพยุคต้น ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ. 2310 ไม่มีปีใดสร้างความเดือดร้อน น้ำตาตกท่วมบ้านเมืองเท่าปี พ.ศ.2352 เดือน 10 ซึ่งเป็นปีที่ทางราชการประกาศให้ราษฎรโกนผมให้สั้นเชิง อย่าให้หลงเหลืออยู่แต่คนหนึ่งคนใด ถ้าผู้ใดมิโกนผมจับได้จะเอาตัวลงโทษอย่างหนัก ทั้งนี้เพื่อเป็นการไว้ทุกข์ให้แก่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก การโกนผมไว้ทุกข์นี้จะต้องโกนเดือนละครั้งจนกว่าจะถวายพระเพลิงเสร็จสิ้น หญิงสาวก็ต้องโกนผมจนเหมือนยายชรา ทำให้ราษฎรได้รับความเดือนร้อนอย่างหนัก ก่อนหน้านั้นในปีพ.ศ.2344 เมื่อคราวกรมพระราชวังบวรทิวศศ ราษฎรก็ถูกบังคับให้โกนผมมาก่อนหน้านี้แล้ว นอกจากถูกโกนผมแล้ว ยังถูกเกณฑ์แรงงานและสิ่งของเพื่อจัดพิธีงานศพอีก ไพร่ต้องถูกเกณฑ์ให้ละทิ้งการงานเพื่อเข้าป่าตัดไม้ ตัดหวาย ต้องหาเสบียงอาหารไปกินเอง เพื่อจัดพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สิ่งของที่รัฐได้มาเป็นการได้เปล่าทั้งสิ้น ยกเว้นแต่ผ้าขาวที่จะเอาไปย้อมทำสบงเท่านั้นที่รัฐยอมจ่ายค่าตอบแทนให้ ชัยเห็นว่าการเกณฑ์สิ่งของสำหรับใช้ในงานพระบรมศพนับได้ว่าเป็นการกระทบกระเทือนความเป็นอยู่ของราษฎรมิใช่น้อย ทำให้ราษฎรเสียเวลาทำมาหากิน ทำให้ผลผลิตของไพร่ตกต่ำ และแรงงานของ

ราษฎรเสียไปโดยไม่เกิดประโยชน์แก่ชุมชน⁽¹⁸⁾ การเกณฑ์ในระยะ 3 ปีแรกของการขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 2 ทำความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรมากกว่าให้ความร่มเย็นเป็นสุข⁽¹⁹⁾

งานประวัติศาสตร์ของชัย เรื่องศิลปสะท้อนแง่มุมบางอย่างที่คนอื่นมองไม่เห็นทำให้ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจมีสีสัน เช่นเรื่องประโยชน์ของการค้าขายกับจีนและการที่ชาวจีนอพยพเข้าสู่สังคมไทย ทำให้คนไทยรู้จักกินถั่วชนิดต่าง ๆ มากขึ้น ทั้งนี้ก็เพราะชาวจีนชอบกินอาหารที่ประกอบด้วยถั่วทั้งของหวานและของเปรี้ยว เช่น ถั่วอก เต้าถั่ว เต้าเจี้ยว เต้าเหลว เต้าฮวย และซาลเปาใส่ถั่ว เรื่องชาวจีนนำถั่วเขียว ถั่วแดง ถั่วดำเข้ามาปลูกในเมืองไทย การที่คนไทยรู้จักการกินถั่ว ทำให้คนไทยมีพลาสมาสมบูรณ์ยิ่งขึ้นกว่าสมัยที่ไม่มีปลูกถั่วเหล่านี้ เขากล่าวสรุปว่าการคบกับจีนได้ประโยชน์หลายทาง รัฐบาลได้ประโยชน์และชักชวนให้คนจีนเข้ามาอยู่ในเมืองไทยมาก ๆ ส่วนประชาชนได้ประโยชน์คือการเอาพืชพรรณธัญญาหารของจีนมาปลูกและกินเป็นอาหารทำให้มีรายได้เพิ่มขึ้นและทำให้ร่างกายแข็งแรงทนทานต่อโรคยิ่งกว่าบรรพชน⁽²⁰⁾ แง่มุมของประวัติศาสตร์เช่นนี้เป็นแง่มุมในเรื่องชีวิตของประชาชน

ประวัติศาสตร์ของชัย เรื่องศิลปเป็นประวัติศาสตร์ที่เคลื่อนไหว การทำนาเพื่อขายของไทยมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายแล้ว เขตที่ทำนาเพื่อขายจะอยู่แถว เมืองอ่างทอง เมืองลพบุรี เมืองอินทร์ เมืองพรหม เมืองสิงห์ เมืองสรรค เมืองสุพรรณ แหล่งทำนาเพื่อขายที่ใหญ่ที่สุดในเมืองไทยสมัยอยุธยาตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างเหนือกรุงศรีอยุธยาขึ้นไป ในสมัยกรุงเพชวุดัน แหล่งทำนาเพื่อขายได้ขยายตัวจากแหล่งเดิมลงมาทางใต้ เริ่มตั้งแต่กรุงเก่า ปทุมธานี นนทบุรี จนถึงกรุงเทพฯ นาที่ให้ผลดีที่สุดคือนาแขวงกรุงเทพฯ แสดงว่าที่นาเพิ่งเปลี่ยนสภาพมาจากทะเลตมไม่นานนัก เป็นที่นาต้นข้าวชอบมากที่สุด⁽²¹⁾ แต่ถึงแม้ว่าจะมีการผลิตข้าวเพื่อขายเกิดขึ้นแล้ว แต่ตามทัศนะของชัย เรื่องศิลปยังคงเห็นว่าเศรษฐกิจส่วนใหญ่ในสมัยรัตนโกสินทร์ของไทยยังคงเป็นเศรษฐกิจที่ผลิตเพื่อกินเพื่อใช้มากกว่าเพื่อขาย ประเด็นการผลิตเพื่อขายหรือผลิตเพื่อยังชีพเป็นประเด็นสำคัญประเด็นหนึ่งที่นักวิชาการที่สนใจสังคมเศรษฐกิจปลายสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นให้ความสนใจ การที่ชัย เรื่องศิลปอธิบายในเรื่องนี้จึงนับว่างานของชัย เรื่องศิลปไม่ล้าสมัยเลย และยังเป็นการอธิบายที่เป็นรายละเอียดที่น่าสนใจด้วย ชัยกล่าวว่าในสมัยกรุงเพชวุดัน ชาวนาส่วนมากทำนาพอเลี้ยงตัวเท่านั้น โดยจะแบ่งผลผลิตออกเป็น 4 ส่วน คือ ส่วนที่หนึ่ง เอาไว้กินและทำขาย ส่วนที่สองเอาไว้เสียค่านาและขายให้แก่รัฐบาลตามที่ถูกบังคับ ส่วนที่สามเอาไว้ทำพันธุ์และส่วนที่สี่เอาไว้แลกของกินของใช้ ชาวนาที่ทำนาเพื่อขายเป็นชาวนาที่ได้ข้าวเหลือเพื่อเกินพิศอกกินพอใช้ ส่วนใหญ่เป็นชาวมืองอ่างทอง เมืองลพบุรี ชาวนาที่ทำนาเพื่อขาย

จะมีเงินทองมากกว่าชาวนาที่ทำนาพอเลี้ยงชีพ พวกนี้จะมีชีวิตความเป็นอยู่ที่เปลี่ยนไป คือมุ่งแต่ทำนาอย่างเดียว เลิกปลูกหม่อนหรือต้นฝ้าย เลิกเลี้ยงตัวไหมและคิดฝ้าย เลิกยุ่งกับการทำผลิตภัณฑ์เล็ก ๆ น้อย ๆ ไปแลกกับเสื้อผ้าอาหาร เลิกยุ่งกับการใช้ฝีมือทำอะไรด้วยตนเอง การมีเงินทำให้ทัศนคติของชาวนาเปลี่ยนแปลงไป แต่ก่อนสังคมชาวนาดึงดูดตัวเองทางด้านการผลิตมาก

กว่าการพึ่งผู้อื่น ไม่คิดจ้างผู้อื่นให้เสียเงินเสียทอง ชาวนาที่มีเงินเริ่มมีทัศนคติที่ไม่ควรทำอะไรด้วยตัวเองไปหมด ชาวนาที่ร่ำรวยขึ้นมาจึงซื้อทาสไว้ใช้งาน จ้างคนรับราชการไพร่แทนตน ซื้อสินค้าจากตลาดมาบริโภค สภาพของกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างซึ่งเป็นแหล่งที่ทำนาใหญ่ที่สุดมีสภาพเช่นนี้ ส่วนภูมิภาคอื่นๆชาวนาส่วนใหญ่ยังคงทำนาเพื่อเลี้ยงตัว⁽²²⁾

ในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน ชัย เรื่องศิลปึกีเสนอภาพอย่างเคลื่อนไหวเช่นกัน ในสมัยอยุธยากรรมสิทธิ์ที่ดินเป็นของหลวง กษัตริย์พระราชทานที่ดินแก่ผู้ใดหรือศาสนสถานถึงจะได้กรรมสิทธิ์ กรรมสิทธิ์ที่ดินเป็นของกษัตริย์เป็นประเพณีที่เคร่งครัดในสมัยอยุธยา ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน ชัยได้อ้างนายครอพิศว่า พระเจ้าแผ่นดินยังคงถือว่าที่นาทั่วประเทศเป็นกรรมสิทธิ์ของพระองค์แต่เพียงผู้เดียว ยกเว้นแต่ที่นาซึ่งพระองค์พระราชทานให้แก่ผู้หนึ่งผู้ใดไปแล้ว ส่วนที่สวนผัก สวนผลไม้และที่ดินปลูกบ้านนั้นราษฎรมีกรรมสิทธิ์ และนี่เป็นการเปลี่ยนแปลงนโยบายที่ดินขั้นแรกที่ทำให้ราษฎรได้กรรมสิทธิ์ในที่ดินไปจนชั่วลูกหลานเหลน ช่วยให้ราษฎรมีช่องทางจ้างองหรือขายที่ดินเอาเงินมาใช้บำบัดความทุกข์ร้อนเมื่อถึงคราวจำเป็น และช่วยให้การขายลูกขายเมียลดน้อยลง ในสมัยรัชกาลที่ 4 รัฐบาลประกาศให้ราษฎรที่เป็นเจ้าของที่ดิน จะให้ชาวต่างชาติเช่าหรือขายขาดทั้งที่เรือนที่สวนก็ได้ แต่ต้องทำสัญญาต่อหน้าเจ้าที่รัฐ หมายประกาศนี้ทำให้เห็นว่าการถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินมีการเปลี่ยนแปลงมาตลอดนับแต่อยุธยา ที่ดินกลายเป็นทรัพย์สินของราษฎรที่เปลี่ยนมือได้ เอาไปแลกกับเงินจ้างอง ขายฝากได้⁽²³⁾

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจไทยปรากฏชัดหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ชัย เรื่องศิลปึกีมองเห็นการเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏขึ้น 5 ประการ ด้วยกันคือ⁽²⁴⁾

1. ข้าวได้กลายเป็นสินค้าออกสำคัญที่สุดไปแล้ว โดยทั้งสินค้าอื่น ๆ อย่างถั่วลิสง ระเบิดำปิ่นที่เข้ามาสู่กรุงเทพฯ ส่วนมากตั้งใจจะมาบรรทุกข้าวโดยเฉพาะลูกค้าที่ซื้อข้าวไทยมากที่สุดกลายเป็นเมืองสิงคโปร์ ซึ่งซื้อเอาไปขายแก่ประเทศต่าง ๆ อีกต่อหนึ่ง

2. การขยายพื้นที่ทำนาคำเนินไปอย่างรวดเร็ว รัฐบาลเองก็มีคำสั่งไปยังคณะกรรมการเมืองทุกเมืองให้เร่งมือขยายนาอย่างเต็มที่ และไม่ให้เรียกเก็บอากรที่นาในปีแรกที่ลงมือทำในที่ดินบุกเบิกใหม่ เพื่อเป็นกำลังใจให้ชาวนาเพิ่มเนื้อที่เพาะปลูกให้กว้างขวางยิ่งขึ้น ราคาข้าวเปลือกที่ถีบตัวขึ้นลงจากเกวียนละ 6 บาท ถึง 10 บาท ขึ้นไปไม่ต่ำกว่า 5 - 6 บาท ทำให้ชาวนาหันมาปลูกข้าวมากขึ้น นับว่านโยบายเปิดข้าวออกสู่ตลาดโลกบังเกิดผลดีแก่ประชาชนทั้งประเทศ ชาวนาที่มีที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์ต่างก็มีเงินจับจ่ายใช้สอยมากกว่าแต่ก่อน

3. โรงสีมือและโรงสีไฟฟ้าใช้เครื่องจักร เกิดขึ้นราวกับดอกเห็ดทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่ปากคลองผดุงกรุงเกษมลงไปทางใต้ โรงสีสมัยใหม่มีขนาดใหญ่แทบทั้งนั้น จึงต้องหาข้าวเปลือกมาป้อนไม่ให้ขาดได้ ทางเจ้าของโรงสีจึงต้องพึ่งพ่อค้าคนกลางให้ซื้อข้าวมาขายต่อ เนื่องจากคนไทยไม่มีใครมีทุนตั้งโรงสีสมัยใหม่ อาชีพตั้งโรงสีก็เลยหลุดมือจากคนไทยไปอยู่ในมือชาวต่างประเทศ พลอยทำให้ชาวต่างประเทศแย่งอาชีพพ่อค้าคนกลาง ซื้อข้าวจากชาวนาไปจากคนไทยอย่างง่ายดาย

4. การบรรทุกลินค้าด้วยเรือสำเภากลายเป็นของล้าสมัย เรือกำปั่นใบชนิดเพรียวลมเป็นที่นิยมอย่างแพร่หลาย พ่อค้าถือเอาความรวดเร็วเป็นเกณฑ์ เรือไทยที่ต่อในรัชกาลที่ 3 และ 4 จึงเป็นเรือกำปั่นใบแทบทั้งสิ้น นักต่อเรือที่มีชื่อเสียงที่สุดของไทยคือ สมเด็จเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์(ช่วง บุนนาค) ซึ่งอำนวยการต่อเรือกำปั่นหลวงเป็นผลสำเร็จหลายสิบลำ จนพวกมิชชันนารีฝรั่งยกย่องว่าเป็น "ผู้ก่อกำเนิดคนาวีไทย"

5. พอข้าวขึ้นราคา สินค้าอื่น ๆ ก็พลอยขึ้นราคาไปตาม ๆ กัน และพลอยเป็นเหตุให้ค่าแรงกุลีแพง และค่าตัวทาสแพงขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก การที่ข้าวของราคาแพงกว่าแต่ก่อนนี้ ก่อให้เกิดความกระทบกระเทือนแก่ผู้ที่เลี้ยงทาสเลี้ยงบ่าวไพร่ไว้ในบ้านมาก เพราะสิ้นเปลืองเงินซื้อข้าวปลาอาหารเลี้ยงคนเหล่านี้ จนบางคนไม่สามารถทำตนเป็นเจ้าใหญ่นายโตต่อไปไหว

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นว่าชัย เรื่องศิลป์ เป็นนักประวัติศาสตร์ที่ต้องการสร้างภาพประวัติศาสตร์จากข้อมูลข้อเท็จจริง เป็นภาพประวัติศาสตร์ที่สะท้อนจากชีวิตของสามัญชนที่ต้องดิ้นรนต่อสู้เพื่อให้มีชีวิตรอดนับตั้งแต่โบราณมาในสมัยที่รัฐศักดินาเข้มแข็ง จนกระทั่งรัฐศักดินาได้เริ่มผ่อนคลายความเข้มงวดลง ความสัมพันธ์กับการค้าต่างประเทศทำชีวิตของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร

นอกจากชัย เรื่องศิลป์แล้ว นักวิชาการที่ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในแนวนี้นี้ที่มีชื่อเสียงอีกท่านคือ สารสิน วีระผล เขียนวิทยานิพนธ์ปริญญาเอก ณ มหาวิทยาลัยฮาร์เวิร์ด (Harvard University เรื่อง Tribute and Profit : Sino Siamese Trade 1652 - 1853)⁽²⁵⁾ งานชิ้นนี้พิมพ์เผยแพร่ในนามของมหาวิทยาลัยฮาร์เวิร์ดในปี พ.ศ. 2520 ผู้เขียนได้กล่าวถึงความเป็นมาของงานชิ้นนี้ว่าเกิดขึ้นภายใต้สภาวะการณ์ในขณะนั้นที่มีการเปิดความสัมพันธ์กับประเทศจีนอีกครั้งในปี พ.ศ. 2517 ผู้เขียนต้องการศึกษาความสัมพันธ์ของไทยและจีนในประวัติศาสตร์ และเห็นว่าในช่วงศตวรรษที่ 17 - 19 เป็นช่วงที่ไทยและจีนมีความสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นที่สุดโดยเฉพาะในเรื่องของการค้า นอกจากนี้ในช่วงเวลาดังกล่าวยังเป็นยุคก่อนสมัยใหม่ที่ตะวันตกจะแทรกตัวเข้ามามีบทบาทสำคัญในภูมิภาคในคริสต์ศตวรรษที่ 19 นักประวัติศาสตร์มักจะให้ความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงในช่วงครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษมากกว่าให้ความสำคัญในช่วงแรกและถึงแม้ว่าการเปลี่ยนแปลงอย่างน่าตื่นตาตื่นใจในภูมิภาคนี้จะมาจากทุนนิยมตะวันตกก็ตาม แต่การค้าสำเภาระหว่าง ไทย - จีนในช่วงแรกของคริสต์ศตวรรษก็มีความสำคัญในทางเศรษฐกิจเช่นกัน ข้อสรุปที่ว่าการค้า ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นเพียงการค้าในระบบเศรษฐกิจแบบโบราณและไม่มีความสำคัญต่อยุคใหม่เลย อาจจะเป็นข้อสรุปที่รีบด่วนเกินไป จำเป็นที่จะต้องมีการสำรวจอย่างแน่นนอนก่อน แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่างานชิ้นนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะคัดค้านข้อสรุปที่ผ่านมา

งานชิ้นนี้ต้องการเสนอเรื่องราวทางการค้าระหว่างไทยและจีนในช่วง ค.ศ. 1688-1855 ว่า เป็นช่วงที่ถูกกล่าวกันว่าการค้าภายนอกของสยามหยุดชะงักเนื่องจากยังไม่มีอิทธิพลของตะวันตกเข้ามา การศึกษาจึงเป็นการสำรวจโครงสร้างขององค์การการค้าราชสำนักของสยามกับจีน ขณะเดียวกันก็ต้องการสำรวจกิจกรรมทางการค้าระหว่างไทยกับจีนที่ดำเนินในเมืองท่าต่าง ๆ ได้แก่ กวางตุ้ง เอหมิง เป็นต้น นอกจากนี้ยังต้องการศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับพัฒนาการค้าข้าวของ จีน - สยาม ในประวัติศาสตร์การศึกษาในประเด็นนี้ยังอาจมีผลต่อการเพิ่มความสัมพันธ์ระหว่างชาวสยามกับชุมชนของชาวจีนในภูมิภาคตะวันออกเฉียงใต้ ท้ายที่สุดแล้วงานชิ้นนี้ยังต้องการสำรวจเศรษฐกิจของสยามซึ่งอยู่ในช่วงกำลังจะเปลี่ยนจากเศรษฐกิจเกษตรแบบพึ่งตนเองไปเป็นเศรษฐกิจแบบตลาด ซึ่งจะเริ่มตั้งแต่มีการเพิ่มขึ้นของการค้าระหว่างประเทศในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 17 ต่อจากนั้นมีการพัฒนาเศรษฐกิจในสินค้าเกษตรการผลิตสินค้าเพื่อขายจนในที่สุดก็พัฒนาเข้าสู่เศรษฐกิจแบบเงินตราในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ผู้ศึกษาได้แบ่งระยะเวลาการศึกษาเป็น 4 ระยะคือ 1. ระยะเวลาที่เริ่มต้น ค.ศ. 1652 - 1717 2. ระยะพัฒนาการ ค.ศ. 1717 - 1776 3. ระยะเฟื่องฟู ค.ศ. 1776 - 1834 และ 4. ระยะ

เลื่อม ค.ศ.1834 -1853 . การกำหนดระยะเวลานี้ดูจากสภาพทางประวัติศาสตร์ทั้งจากจีนและสยาม

นับว่าเป็นงานชิ้นแรกที่เปิดประเด็นการถกเถียง และตั้งคำถามกับข้อสรุปทางประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเดิมที่มองภาพเศรษฐกิจก่อนทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในสมัยรัชการที่ 4 เป็นภาพเศรษฐกิจที่หยุดนิ่งแบบเศรษฐกิจโบราณ สารสินพบว่าภายใต้การค้าในระบบบรรณาการกับจีนรัฐสยามได้ผลประโยชน์มาก การที่รัฐสยามดำเนินการค้าในระบบนี้อย่างสม่ำเสมอมีส่วนช่วยให้การค้าภายในสยามที่อยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐขยายตัวอย่างมาก การค้าในระบบบรรณาการกับจีนเป็นช่องทางการค้าต่างประเทศที่สำคัญของสยาม สินค้าราคาแพงจากสยามได้แก่ เชาสัตว์ งาช้าง ไม้ยาง พริกไทย และสินค้ายุทธปัจจัยต่าง ๆ ได้แก่ ข้าว สามารถขายได้ราคาดีในตลาดการค้าของจีนเนื่องจากสินค้าเหล่านี้ เป็นที่ต้องการของชาวจีนมาก ขณะเดียวกันก็มีการนำเข้าผ้าไหมเครื่องถ้วยชามจากจีนสำหรับราชสำนักและชนชั้นสูงของสยาม สินค้าที่สยามนำไปขายในระบบบรรณาการนี้ล้วนเป็นส่วนเกินที่รัฐเก็บจากประชากร และเป็นการค้าที่ผูกขาดดำเนินการโดยรัฐ ระบบการค้านี้รุ่งเรืองมีพัฒนาการภายในตัวของมันเองจนกระทั่งสิ้นสุดในทศวรรษ 1850

ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ซึ่งช่วงที่การค้าภายใต้ระบบบรรณาการเฟื่องฟู ซึ่งตรงกับช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นของสยาม สินค้าที่สำคัญที่สยามนำเข้ามาคือชาวจีนที่อพยพจากทางใต้ของประเทศจีนเข้าสู่สยามซึ่งก่อนหน้านี้ชาวจีนก็เข้ามามีบทบาทในการค้าสำเภาทั้งของราชสำนักและเอกชนแล้วแต่จำนวนเรือสำเภาและชาวจีนที่เข้ามายังน้อยจึงยังไม่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยมากนัก การอพยพเข้ามาจำนวนมากของชาวจีนในระยะนี้ได้มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาการค้าการเกษตรและการทำเหมืองแร่ ชาวจีนเหล่านี้ได้เดินทางเข้าไปในท้องถิ่นต่างๆ และทำให้เกิดการเคลื่อนไหวในเศรษฐกิจของสยาม ชาวจีนได้เข้ามาทำภาณีอากรจากผลผลิตต่างๆ ภาณีการพนัน เป็นผู้ผลิตและขายสุราหอยหรือแม้กระทั่งโสเภณี กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เอกชนชาวจีนเข้ามาดำเนินการได้รับการอุปถัมภ์จากรัฐบาลและขุนนางของสยาม นอกจากนี้แรงงานชาวจีนยังเป็นที่ต้องการของรัฐบาลไทยซึ่งก่อนหน้านี้แรงงานที่รัฐใช้จะเป็นแรงงานจากการเกณฑ์แรงงานไพร่ การที่รัฐเปลี่ยนจากแรงงานเกณฑ์มาเป็นแรงงานของจีนยังเป็นการช่วยกลบเกลื่อนการค้ารองอยู่ของความแตกต่างทางชนชั้นซึ่งพิจารณาจาก

การถือครองที่ดิน และแรงงานมากกว่าเงินตรา ชาวจีนนับว่ามีบทบาทสำคัญในการเร่งทำให้เกิดระบบเศรษฐกิจเงินตราในตอนต้นของคริสต์ศตวรรษที่ 19 นอกจากนี้การแต่งงานระหว่างชาวจีนอพยพและชาวสยามยังเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่เชื่อมสายใยแห่งวัฒนธรรมของทั้ง 2 ฝ่าย และทำให้ความสัมพันธ์ของชาวจีนและสยามพบสันติสุขในระยะต่อมา สารสินสรุปว่า แม้ว่าระบบการค้าบรรณาการอาจทำให้ชาวจีนเข้ามามีบทบาทในเศรษฐกิจไทยอย่างมากทำให้เกิดการขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตราในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแต่ก็ไม่ได้ทำให้สยามพัฒนาไปสู่ระบบเศรษฐกิจทุนนิยม

สารสิน อธิบายการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจไทย โดยดูจากบริบทของการค้าระหว่างประเทศที่เกิดขึ้นในภูมิภาคนี้ การค้าสำเภอยู่ภายใต้การดำเนินการของจีนเป็นส่วนใหญ่รุ่งเรืองในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 จนถึงตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 สยามเป็นสถานีการค้าสำคัญของการค้าสำเภทางซีกตะวันตกของเส้นทางการค้า ขณะเดียวกันก็ควบคุมการค้าทางด้านตะวันตกที่มุ่งไปในทางซีกตะวันออกด้วย โดยมีเมืองท่าสำคัญๆ หลายเมืองด้วยกัน ได้แก่ อยุธยา ธนบุรี กรุงเทพฯ จันทบุรี ปัตตานี นครศรีธรรมราช สงขลา เมืองท่าเหล่านี้มีความสำคัญตามยุคสมัย การที่เมืองเหล่านี้มีความสำคัญก็เนื่องจากมีสินค้าที่เหมาะสมกับการค้าสำเภา ในสมัยอยุธยาการค้าสำเภาของจีนดำเนินไปภายใต้การแข่งขันของกลุ่มแข่งสำคัญคือทั้งพ่อค้าตะวันตกได้แก่ คัทและโปรตุเกส และพ่อค้าจากตะวันออกคือญี่ปุ่น นับตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมาการค้ากับต่างประเทศได้มีบทบาทสำคัญในงานบริหารของราชสำนัก แม้ว่าจะเป็นรองศาสนาและการทหารก็ตาม การค้ากับต่างประเทศนี้ดำเนินไปภายใต้การผูกขาดของพระคลังสินค้าซึ่งจะผูกขาดทั้งสินค้าเข้าและสินค้าออก ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชพระคลังสินค้าได้ดำเนินการค้าเช่นนี้และได้รับกำไรจากการค้ามาก การค้ากับต่างประเทศของสยามต้องอาศัยชาวจีนเข้ามาช่วยดำเนินการ ดังนั้นการค้าผูกขาดโดยพระคลังสินค้านี้จึงให้ประโยชน์ต่อพ่อค้าชาวจีนมาก พ่อค้าชาวจีนที่ช่วยดำเนินการค้าให้รัฐก็จะได้รับการแต่งตั้งเป็นขุนนางเป็นการตอบแทนด้วย การค้าเหล่านี้เป็นแหล่งรายได้สำคัญของรัฐที่จะใช้ในการบริหารประเทศและใช้ในการสงคราม

การค้าระหว่างสยามกับจีนแบบบรรณาการมีมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์หมิง เมื่อแมนจูปกครองประเทศและสถาปนาราชวงศ์ชิงขึ้นการค้าแบบบรรณาการนี้ได้ถูกนำมาใช้ เนื่องจากเหตุผลในเรื่องของความปลอดภัย การค้าแบบนี้ทำให้แมนจูสามารถควบคุมระเบียบทางการ

ค้าและจำนวนเรือที่จะติดต่อกันระหว่างภายนอกกับประเทศจีนได้ แมนจูเชื่อว่าด้วยวิธีการค้าแบบนี้จะทำให้ควบคุมกลุ่มผู้ต่อต้านแมนจูได้ ถึงแม้ว่าในระบบการค้าเช่นนี้ดูเหมือนว่าจะเข้มงวด แต่ราชสำนักของสยามก็สามารถแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าได้อย่างเต็มที่ ดังนั้นการที่ราชวงศ์ชิงนำการค้าแบบบรรณาการมาใช้มิได้ทำให้สยามสูญเสียผลประโยชน์ นอกจากการค้ากับราชสำนักชิงแล้วราชสำนักสยามยังค้าขายกับฟูเกียน(Fukien) และโฟโมซา (Formosa) ซึ่งเป็นดินแดนที่ครอบครองของกลุ่มผู้ต่อต้านราชวงศ์ชิง การประสบปัญหาการขาดแคลนข้าวในจีนในช่วงศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา ทำให้ราชสำนักชิงจำเป็นต้องอนุญาตให้นำเข้าข้าวจากไทยเพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลน จำนวนเรือข้าวของพ่อค้าสยามที่เข้าไปในจีนมีจำนวนมากเพิ่มขึ้นทุกทีซึ่งนอกจากการนำข้าวเข้าไปขายแล้วเรือสินค้าของสยามยังมีสินค้าอื่นเข้าไปขายด้วยได้แก่ ไม้และ ยาง เป็นต้น

การส่งออกข้าวของสยามไปยังจีนหยุดชะงักเมื่อกรุงศรีอยุธยาล่มสลายในปี ค.ศ. 1766 และในสมัยกรุงธนบุรีการส่งออกข้าวก็ยังคงหยุดชะงัก สยามเริ่มส่งข้าวออกอีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ข้าวจะถูกส่งไปยังเมืองกวางตุ้ง เห่หมิง หนิงโป และเรือสินค้าจะขนอิฐและอุปกรณ์ก่อสร้างต่างๆ สำหรับเมืองหลวงใหม่กลับมายังกรุงเทพฯ ข้าวสยามได้รับความนิยมและยกย่องว่าเป็นข้าวดีที่สุดในรัชกาลที่ 3 มีการนำข้าวจากไทยไปขายยังเมืองจีนมาก พระมหากษัตริย์เองก็มีส่วนร่วมในการค้าครั้งนี้ เรือของชาวจีนที่ขนสินค้ามาขายยังไทยจากต่างประเทศก็จะขนข้าวกลับไปด้วย การนำข้าวจากเมืองไทยกลับไปฝากครอบครัวของลูกเรือชาวจีนนับว่าเป็นของฝากที่นิยมกัน ข้าวเป็นสินค้าส่งออกเป็นอันดับหนึ่งของไทยมาตลอดจนกระทั่งในทศวรรษ 1830 น้ำตาลจึงสามารถเป็นสินค้าส่งออกนำหน้าข้าวได้ในทศวรรษ 1850 ประมาณว่าข้าวที่ผลิตในสยามนั้นมีปริมาณเพียงพอสำหรับบริโภคในประเทศและสำหรับส่งออกไปยังจีนเพื่อเลี้ยงพลเมืองของจีนทางตะวันออกเฉียงใต้เมื่อเกิดปัญหาการผลิตข้าวล้มเหลว ขณะเดียวกันชนชั้นสูงของไทยได้กำไรในการค้าข้าวถึงร้อยละ 320 จากความร่วมมือของชาวจีนที่อาศัยอยู่ในไทยในการส่งข้าวไปขายยังสิงคโปร์ กำไรจากการค้าข้าวนี้เองที่ทำให้พ่อค้าจากอังกฤษต้องการเข้าร่วมในการค้านี้ด้วยภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ในปี ค.ศ. 1855 ในทศวรรษ 1850-1860 ตลาดการค้าข้าวที่สำคัญของสยามยังคงเป็นจีน จนกระทั่งทศวรรษ 1870 สยามได้ส่งข้าวไปยังตลาดอื่นๆ อีกหลายแห่งในเอเชีย มีบริษัทตะวันตกเข้ามาตั้งบริษัทดำเนินการค้าและการผลิตข้าวในสยาม แต่อย่างไรก็ตามข้าวยังอยู่ในมือของชาวจีนทั้งในด้านการผลิตและการค้า

กลไกสำคัญที่ทำให้การค้าระหว่างสยามกับจีนดำเนินไปได้ดี คือองค์กรการค้าที่จัดตั้งขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 18 และต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 องค์กรหรือสมาคม (guild) นี้ จัดตั้งขึ้นในภาคใต้ของจีนทำหน้าที่ควบคุมการค้าการเดินเรือในแถบทะเลใต้ องค์กรเหล่านี้มีการจัดตั้งในลักษณะที่หลากหลายมีทั้งองค์กรทางภาษา ท้องถิ่น ที่เรียกว่า หาง (hang) หรือ หง (hong) องค์กรเหล่านี้จะเป็นที่ช่วยเหลือทั้งทางด้านการเดินเรือ การหาสินค้า รวมทั้งให้กู้ยืมเงินทุนใช้ในการค้า ติดต่อขออนุญาติการค้ากับเจ้าหน้าที่รัฐบาลรวมทั้งการจ่ายภาษีศุลกากรที่เมืองเอ๋เหมิงได้มีการจัดตั้งองค์กรดำเนินการค้าในทะเลใต้ในปี ค.ศ. 1727 ที่เรียกว่า ยางหาง (Yang-hang) หรือสมาคมมหาสมุทร (Ocean Guild) องค์กรนี้ได้เข้าจัดการการค้าระหว่างจีนและสยาม นอกจากที่เมืองฟูเกี้ยน (Fukien) ก็มีองค์กรในลักษณะเดียวกันที่คอยจัดการเรื่องการเดินเรือทำหน้าที่เป็นทั้งนายประกันและนายหน้าจัดหาเรือให้พ่อค้า องค์กรที่ช่วยเหลือพ่อค้าและนักเดินเรือชาวจีนตั้งขึ้นในตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ 18 และมีบทบาทสำคัญในการค้าทางทะเลของจีน รวมทั้งการค้าระหว่างจีนกับสยามด้วย การศึกษาในประเด็นนี้ทำให้เข้าใจกลไกทางการค้าของจีน และรูปแบบวัฒนธรรมการจัดตั้งองค์กรการค้าที่ชาวจีนนำเข้ามาในสังคมไทยเมื่อพ่อค้าจีนได้เข้ามาตั้งชุมชนการค้าในไทย

การค้าสำเภาระหว่างจีนและไทยรุ่งเรืองสูงสุดในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 จนถึงทศวรรษ 1830 หลังจากนั้นค่อยๆ เสื่อมลงเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงในทางการค้าที่เกิดขึ้นทางทะเลด้านตะวันออกในยุคนั้นและการเข้ามามีอิทธิพลการค้าของตะวันตกในแถบนี้ ทำให้การค้าสำเภาระหว่างไทยกับจีนหมดบทบาทไป ตะวันตกได้บังคับให้ภูมิภาคนี้รวมทั้งไทยยอมรับระบบการค้าเสรี ผู้นำของสยามได้เปลี่ยนการหารายได้จากการค้าสำเภาทางทะเลมาสู่การหารายได้จากภาษีอากรในประเทศเพิ่มขึ้น

การศึกษาของ สารสิน ทำให้เห็นภาพการเคลื่อนไหวทางการค้านับตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สารสินไม่ได้ได้เถียงในประเด็นว่าสังคมไทยมีทุนนิยมเกิดขึ้นภายในหรือภายนอกสังคม เป็นแต่เพียงต้องการชี้ให้เห็นว่าในภูมิภาคเอเชียมีการเคลื่อนไหวทางการค้า ซึ่งจีนเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการค้าแถบบริเวณนี้ และสยามก็มีเมืองท่าที่สำคัญหลายแห่งที่ติดต่อกับจีน การนำเสนองานนี้ยืนอยู่บนหลักฐานทางประวัติศาสตร์เป็นสำคัญ ซึ่งผู้ศึกษาสามารถนำมาใช้อย่างหลากหลายมีทั้งเอกสารจากฝ่ายจีน ไทย และบันทึกการค้าของพ่อค้าตะวันตก

ผลงานการศึกษาแนวพรรณนาวิเคราะห์ของนักประวัติศาสตร์ที่สำคัญอีกชิ้นหนึ่งคือเรื่อง "นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจสมัยรัฐบาลจอมพลป.พิบูลสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ. 2481 ถึง พ.ศ. 2487"⁽²⁶⁾ ของผาณิต รวมศิลป์ งานชิ้นนี้เป็นวิทยานิพนธ์ที่นำเสนอต่อภาคประวัติ

ศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีพ.ศ. 2521 ความเด่นของงานชิ้นนี้ อยู่ที่การรวบรวมข้อมูลเพื่อสรุปให้เห็นนโยบายของรัฐบาล จอมพลป. พิบูลสงครามในช่วงระยะเวลาดังกล่าว ข้อมูลที่รวบรวมเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ดำเนินการโดยรัฐบาลในทุกๆ ด้านอย่างค่อนข้างละเอียด งานวิทยานิพนธ์ชิ้นนี้มีความยาวถึง 600 หน้า งานชิ้นนี้ไม่ได้ตั้งคำถามหรือสมมุติฐานแต่อย่างใด ข้อสรุปที่น่าเสนอคือ นโยบายพัฒนาเศรษฐกิจของ จอมพลป. พิบูลสงครามเป็นนโยบายที่เกิดขึ้นตามแนวทางการคิด และการตัดสินใจของผู้นำรัฐบาลเป็นสำคัญ โดยประชาชนส่วนใหญ่จะทำหน้าที่เป็นเพียงผู้ปฏิบัติตามเท่านั้น ทั้งนี้เพราะรัฐบาลมีอำนาจเด็ดขาดและเลือกที่จะปกครองประเทศแบบเผด็จการ ประกอบกับสงครามโลกที่ขยายตัวมาถึงประเทศไทยในช่วงหลังของรัฐบาลชุดนี้ทำให้นโยบายพัฒนาเศรษฐกิจเป็นไปโดยเร่งรัด และเพื่อสนองความต้องการที่จะแก้ปัญหาเฉพาะหน้ามากขึ้น ลักษณะความรุนแรงในมาตรการต่างๆ ซึ่งมีผลบีบคั้นต่อประชาชนส่วนใหญ่มาโดยตลอดจึงทำให้ความกระตือรือร้นที่จะปฏิบัติตามการชี้นำของรัฐบาลนับวันยิ่งจะถดถอยลง เฉพาะอย่างยิ่งในระยะที่สงครามกำลังทวีความรุนแรงมากขึ้น ยิ่งกว่านั้นความรุนแรงของนโยบายกลับทำให้เกิดการแตกแยกมากขึ้นในสังคมด้วย รัฐบาลต้องประสบปัญหาการต่อต้านและคัดค้านจากประชาชนซึ่งไม่พอใจภาวะการครองชีพที่ตนเองกำลังเผชิญมากขึ้น ขณะเดียวกันข้าราชการซึ่งเป็นกลไกสำคัญของรัฐกลับปฏิบัติงานสนองนโยบายของรัฐอย่างค่อยๆ ประสิทธิภาพลงตามลำดับ ดังนั้นในที่สุดการพัฒนาเศรษฐกิจตามนโยบายของจอมพลป. พิบูลสงคราม จึงบังเกิดผลในลักษณะตรงกันข้ามกับเจตนารมณ์พื้นฐาน คือการใช้ลัทธิชาตินิยมทางเศรษฐกิจของรัฐบาลโดยสิ้นเชิง นั่นคือประชาชนกลุ่มใหญ่ของประเทศยังไม่มีบทบาททั้งในระดับธรรมดาและระดับสูงในทางเศรษฐกิจอย่างเด่นชัด แต่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ นักการเมือง และนักธุรกิจบางกลุ่มกลับได้เข้าไปมีบทบาทสำคัญ และได้รับประโยชน์จากผลนโยบายดังกล่าว

ในปี พ.ศ. 2521 สุนทรี อาสะโว้ย เสนองงานวิจัยเรื่อง "ประวัติคลองรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2475"⁽²⁷⁾ งานชิ้นนี้ได้พิมพ์เผยแพร่โดยสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ในปี พ.ศ. 2530 เนื้อหาของงานเป็นการสำรวจเรื่องราวเกี่ยวกับคลองรังสิตที่มีการดำเนินขออนุมัติขุดในปี พ.ศ. 2431 โดยการศึกษาประวัติการขุดคลองรังสิตที่ดำเนินการโดยบริษัทเอกชนคือบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม บริษัทนี้จัดตั้งโดยกลุ่มทุนภายในที่ประกอบด้วย เชื้อพระวงศ์ ขุนนาง และกลุ่มเจ้าภีษัยนาयर นอกจากนี้ยังมีนายทุนต่างประเทศร่วมทุนด้วย การขุดคลองเพื่อเปิดพื้นที่สำหรับปลูกข้าวเป็นธุรกิจที่สำคัญของชนชั้นสูงของไทยในขณะนั้นเมื่อ

เริ่มเปลี่ยนจากเก็บผลประโยชน์จากไพร่ ทาส มาสู่การค้ากำไรจากที่ดิน โครงการขุดคลองรังสิตเป็นโครงการขนาดใหญ่ที่ดำเนินการโดยเอกชน บริษัทได้รับสัมปทานในการขุดระยะยาว และมีขอบเขตของที่ดินที่จะขุดคลองอย่างกว้างขวาง นอกจากนี้บริษัทยังได้รับผลประโยชน์จากที่ดินทั้งสองฝั่งคลอง บริษัทมีรายได้มหาศาลจากการขายที่ดินในยุคที่การผลิตข้าวเพื่อการส่งออกเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของประเทศ นอกจากการขายที่ดินแล้ว บริษัทยังมีรายได้จากส่วนอื่นๆ อีก เช่น ค่าธรรมเนียมประตุน้ำ ค่าเช่านาที่ยังไม่ขาย เงินค่าคลองที่เจ้าของนาใช้ประโยชน์จากคลองขุดของบริษัท ขณะที่บริษัทได้กำไรจากการขายที่ดินและผลประโยชน์ต่างๆ จากการขุดคลองจำนวนมากแต่รัฐบาลกลับได้รับผลประโยชน์ตอบแทนจากบริษัทน้อยมาก ธุรกิจที่ดินคลองรังสิตเฟื่องฟูอยู่ระยะหนึ่งก็เริ่มเสื่อมลง เนื่องจากพ.ศ. 2449-2453 เกิดปัญหาดินฟ้าอากาศไม่ปกติ มีน้ำมากไป ทำให้น้ำเสีย คลองดินแข็ง ดินเปรี้ยว เกิดศัตรูพืช ข้าวอากร่นานาที่เรียกเก็บในแถบนี้สูงขึ้น ทำให้ราษฎรผู้เช่านาพากันอพยพออกจากถิ่นเดิม ผลก็คือ ราคาที่ดินตกต่ำลง บริษัทไม่สามารถขายที่ดินในเขตนี้ต่อไป บริษัทขุดคลองและกุณาสยามยังได้นำเงินไปลงทุนในโครงการทุ่งนครนายกซึ่งเริ่มตามสัญญาในปี พ.ศ. 2447 ผลของโครงการนี้ประสบปัญหาขาดทุนเพราะเมื่อขุดไปแล้วไม่มีคนซื้อที่ดิน นอกจากนี้ยังมีปัญหาขาดแคลนแรงงานในการผลิต คนลาวที่เคยเป็นแรงงานรับจ้างสำคัญในทุ่งแห่งนี้ก็ไม่ลงมารับจ้างทำนาเหมือนเดิม เนื่องจากการตัดทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา ทำให้มีการเปิดพื้นที่ใหม่ๆ ที่จะทำนา และส่งมาขายในกรุงเทพฯ

ในประเด็นเรื่องผลประโยชน์ที่รัฐบาลควรได้รับผลตอบแทนนั้น สุนทรี สรุปว่าการให้สัมปทานแก่บริษัทขุดคลองแลกุณาสยามตามโครงการรังสิต ดูเหมือนว่ารัฐบาลไม่ได้ได้รับผลประโยชน์ทางตรงที่คุ้มค่าเลย ถ้าพิจารณาจากรายได้ของบริษัท บริษัทได้รายได้จากการขายที่ดินจำนวนมาก รวมทั้งยังมีรายได้จากด้านอื่นๆ อีก แต่นายหน้าเอาเปรียบรัฐบาลมาโดยตลอด เริ่มต้นจากไม่จ่ายค่าภาคหลวงเลยเป็นเวลา 10 ปี คือ จากปี พ.ศ. 2431 - 2441 จนในที่สุดรัฐบาลทนไม่ไหว จึงหันมาเก็บค่าธรรมเนียมจากตารางซึ่งรัฐบาลเป็นผู้ออกให้แก่บริษัท เพราะรัฐบาลมั่นใจว่าจะสามารถจะเก็บได้แน่ แต่แล้วบริษัทก็ได้ใช้เล่ห์เหลี่ยมกับรัฐบาลอีกโดยไม่จ่ายค่าตารางในระยะหลังๆ ณะเดียวกันก็ได้เงินไปเรียบร้อยแล้วในส่วนของราษฎรตารางไว้ ในท้ายที่สุดรัฐบาลได้ออกโฉนดให้ราษฎรที่ถือใบตรอกโดยไม่คิดค่าธรรมเนียม บริษัทไม่รับผิดชอบเลยไม่ว่ารัฐบาลจะบังคับอย่างไร ยิ่งซ้ำร้ายที่รัฐบาลยินยอมให้บริษัทขุดคลองตามโครงการนครนายก แม้ว่าในระยะนั้นจะยังไม่ได้ทุนคืน แต่บริษัทก็ได้ที่ดินไว้เป็นของตน จึงดูเหมือนว่าในที่สุดแล้วบริษัทไม่ได้ขาดทุนทั้งในทุ่งรังสิตและนครนายก ผู้ขาดทุนจึงเป็นรัฐบาลเพราะนอกจากไม่ได้ค่าตารางแล้ว รัฐบาลยังต้องเข้าจัดการแก้ปัญหาที่บริษัท

สร้างขึ้นในเขตนี้ไม่ว่าจะเป็นกรณีวิวาทที่นา ปัญหาการชลประทานและปัญหาการเช่าที่นาของราษฎร ซึ่งเป็นผลมาจากโครงการที่บริษัททำไว้อีกเป็นเวลานาน

การขุดคลองตามโครงการรังสิตทำให้พื้นที่การเพาะปลูกขยายออกไปอย่างกว้างขวาง มีราษฎรอพยพเข้ามาหักร้างถางพงทำนาในเขตนี้ ลักษณะการเข้ามาของชาวนาในเขตนี้จะแตกต่างกับเขตอื่นอย่างเห็นได้ชัด คือเข้ามาในฐานะผู้เช่า ขณะเดียวกันพวกชาวนามีข้อจำกัดมากในการเช่าที่ดิน แรงงานและทุนในการผลิตข้าว การเฟื่องฟูของเศรษฐกิจข้าวทำให้คนร่ำรวยในกรุงเทพฯ คิดหารายได้จากการซื้อที่นาให้ชาวนาเช่า การเลิกไพร่ เลิกทาส ทำให้เกิดแรงงานอิสระขึ้นจำนวนมาก คนเหล่านี้ถูกผลักดันให้ต้องออกไปทำมาหากินเลี้ยงตัวเองในดินแดนใหม่และมีฐานะเป็นผู้เช่านาของบรรดาเจ้าขุนมูลนายในกรุงเทพฯ อีกที่หนึ่ง การขาดการรับผิดชอบของบริษัทขุดคลองรังสิตในเรื่องระบบชลประทานเพื่อการเพาะปลูก ทำให้รัฐบาลนอกจากจะไม่ได้ผลประโยชน์ตอบแทนจากการให้บริษัทขุดคลองแล้ว ยังต้องจัดทำโครงการป่าสักเพื่อเป็นคลองชลประทานสำหรับการเพาะปลูกของชาวนาในทุ่งรังสิต รัฐบาลได้ให้บริษัทแห่งนี้ขยายโครงการขุดคลองออกไปอีกหนึ่งโครงการที่ทุ่งคงละคร ด้วยเหตุว่ารัฐบาลต้องการพัฒนาประเทศและบุกเบิกพื้นที่ดินเพื่อการเพาะปลูก แต่บริษัทได้บิดพลิ้วในการขุดคลองและไม่ทำประตูน้ำตามเงื่อนไขสัญญา

การดำเนินการของบริษัทขุดคลองกุณาสยามในทุ่งรังสิตเป็นกรณีตัวอย่างของการลงทุนของชนชั้นสูงในสังคมไทยในระบบเศรษฐกิจใหม่ที่เกิดขึ้น ชนชั้นสูงยังคงหาภินอยู่ กับที่ดินโดยการขายและให้เช่า ชนชั้นนี้อาศัยความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับผู้ปกครองได้รับอภิสิทธิ์ในการดำเนินการต่างๆ ถึงแม้ว่าไม่ปฏิบัติตามข้อตกลงที่ทำไว้กับรัฐแต่ก็ไม่ได้รับการลงโทษในทางตรงข้ามกลับอนุมัติให้ขยายโครงการต่อไป รัฐยังสร้างโครงการต่างๆ เพื่อช่วยแก้ปัญหาของเอกชนรายนี้ด้วย งานวิจัยนี้มีการนำเสนอข้อมูลในด้านต่างๆ ของโครงการรังสิตและบริษัทขุดคลองแลกุณาสยามอย่างละเอียด

งานวิจัยอีกชิ้นหนึ่งของสุนทรื คือ "วิกฤตการณ์เศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่ 1" ⁽²⁸⁾ เผยแพร่โดยสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในปี พ.ศ. 2533 สุนทรืได้กล่าวถึงปัญหาเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 ว่าปัญหาเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาดังกล่าวเป็นปัญหาที่มีความยุ่งยากซับซ้อนทั้งที่เป็นปัญหาพื้นฐานดั้งเดิมในระบบเศรษฐกิจไทยเอง และปัญหาที่เกิดขึ้นใหม่เป็นผลพวงของสงครามโลก เราอาจแบ่งวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจในครั้งนี้ได้เป็น 3 ลักษณะ คือวิกฤตการณ์ข้าว วิกฤตการณ์ด้านการเงิน และวิกฤตการณ์ด้านการคลัง ข้อที่น่าสังเกตก็คือ ข้าวเป็นปัจจัยเริ่มต้นที่ก่อให้เกิดวิกฤตการณ์

และส่งผลกระทบให้เกิดวิกฤตการณ์อื่นๆตามมา ปัญหาวิกฤตการณ์โดยรวมได้ส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจของไทยอย่างรุนแรงและต่อเนื่อง ขณะเดียวกันก็อาจกล่าวได้ว่า วิกฤตการณ์เศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 เป็นเงื่อนไขซึ่งนำไปสู่ความขัดแย้งทางการเมือง และการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ในขณะที่วิกฤตการณ์เศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 เป็นระลอกของคลื่นเศรษฐกิจที่กระหน่ำเข้าหาประเทศไทย คลื่นลูกนี้ยังไม่ทันสงบก็คลื่นลูกที่สองซึ่งใหญ่กว่าคือ วิกฤตการณ์เศรษฐกิจตกต่ำโหมกระหน่ำซ้ำเติม และมีผลให้รัฐบาลไทยต้องพลัดกวาดลงในปีพ.ศ. 2475

ปัญหาสำคัญในการปลูกข้าวของไทยก็คือการขาดความสม่ำเสมอในปริมาณของผลผลิต เนื่องมาจากการเพาะปลูกต้องพึ่งพิงอยู่กับสภาวะธรรมชาติ ที่ผ่านมามีการเพิ่มขึ้นของผลผลิตก็เนื่องมาจากการเพิ่มพื้นที่ในการเพาะปลูก รัฐบาลยังขาดการจัดระบบชลประทานที่เหมาะสมกับการผลิตข้าว วิกฤตการณ์ข้าวเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2460 เนื่องมาจากน้ำท่วมใหญ่และในปี พ.ศ. 2462 เนื่องมาจากฝนแล้ง เหตุการณ์ทั้งสองเกิดขึ้นในระยะเวลาใกล้เคียงกัน ล้วนเป็นเรื่องทางธรรมชาติทั้งสิ้น ส่งผลทำให้การผลิตล้มเหลว ประชาชนขาดแคลนข้าวในการบริโภคเนื่องจากจำนวนข้าวที่มีอยู่น้อยในประเทศนี้ ยังถูกพ่อค้าข้าวเจ้าของโรงสีกว้านซื้อเพื่อส่งออกไปขายต่างประเทศ พ่อค้าต่างร่ำรวยเนื่องจากกว้านซื้อข้าวในประเทศเพื่อส่งออก ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 นี้ ได้เกิดนายทุนรุ่นใหม่ที่เกิดและเติบโตขึ้นมาโดยไม่อิงกับรัฐบาลแบบดั้งเดิมอีกต่อไป ขณะเดียวกันนายทุนจีนรุ่นใหม่ก็พัฒนาไปเป็นนายทุนที่สัมพันธ์กับทุนต่างชาติมากขึ้น อีกประการหนึ่งคือการปฏิรูปการคลังในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการยกเลิกระบบเจ้าภาษีนายอากรเปลี่ยนมาเป็นการจัดเก็บโดยพระคลังมหาสมบัติทำให้สายสัมพันธ์ระหว่างนายทุนจีนกับรัฐบาลเริ่มขาดตอนลง การยกเลิกระบบเจ้าภาษีนายอากรทำให้ฐานะของนายทุนจีนรุ่นเก่า ซึ่งส่วนใหญ่สร้างตัวขึ้นจากการเป็นเจ้าภาษีนายอากรเริ่มซบเซาลง การเสื่อมโทรมของนายทุนจีนรุ่นเก่ายังมีผลกระทบถึงกิจการการค้าที่นายทุนเหล่านี้ทำร่วมกับเจ้านายไทย ที่สำคัญคือพระคลังข้างที่ ทำให้พระคลังข้างที่ต้องประสบปัญหาตามไปด้วย

วิกฤตการณ์ด้านการเงินระหว่างประเทศนั้น สืบเนื่องมาจากวิกฤตการณ์ด้านการผลิตข้าวที่เกิดขึ้นในปีพ.ศ. 2460 และพ.ศ. 2462 วิกฤตการณ์ข้าวนี้ได้ส่งผลถึงปัญหาใน 3 ลักษณะคือ ปัญหาการชะงักงันของการส่งออกข้าว การขาดดุลการค้าและการเกิดขึ้นของวิกฤตการณ์ในระบบการปริวรรตเงินตรา วิกฤตการณ์ข้าวที่เกิดขึ้นทำให้รัฐบาลประเทศยกเลิกการส่งออกข้าวออกเริ่มตั้งแต่เดือนมิถุนายน พ.ศ. 2462 ถึงสิ้นปีพ.ศ. 2463 การตกต่ำในการค้าข้าวนี้ทำให้รายได้ของประเทศลดลง เกิดการขาดดุลการค้าและทุนสำรองเงินตราต่างประเทศลดลง เหตุการณ์นี้ส่งผลกระทบต่อฐานะการเงินและการคลังของประเทศอย่างไม่เคยมีปรากฏมาก่อน

การเปิดตลาดให้สินค้าอุตสาหกรรมจากต่างประเทศหลังไหลเข้าสู่สังคมไทยอย่างมากหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 ทำให้ไทยไม่อาจหลีกเลี่ยงการขาดดุลการค้าที่เกิดขึ้นซึ่งจะส่งผลถึงปัญหาการคลังของประเทศ ปัญหาวิกฤตการณ์การแลกเปลี่ยนเงินตราต่างประเทศเป็นปัญหาสำคัญของวิกฤตการณ์การเงินของไทยในขณะนั้นด้วย วิกฤตการณ์การเงินเกิดขึ้นเนื่องจากการขาดแคลนเงินเหรียญและจำนวนเนื้อโลหะเงินในประเทศ เนื่องจากมีการลักลอบนำเงินเหรียญซึ่งเป็นโลหะเงินออกนอกประเทศ เพราะราคาโลหะเงินในต่างประเทศมีราคาสูง นอกจากนี้ยังเกิดความปั่นป่วน เนื่องจากอังกฤษได้ออกมาตรฐานทองคำ สภาพการเงินไทยที่เคยอิงอยู่กับเงินปอนด์จึงไม่คงที่ มีการเปลี่ยนแปลงในลักษณะที่แข็งค่าขึ้น รัฐบาลเสียหายจากการเปลี่ยนแปลงในอัตราแลกเปลี่ยนระหว่างเงินบาท และเงินปอนด์มหาศาล รัฐบาลได้รับซื้อเงินปอนด์ในอัตราเดิม 13 บาทต่อปอนด์แต่กลับต้องขายออกไปในช่วงระยะเวลาเปลี่ยนแปลงเพียง 9.50 บาทต่อปอนด์ ในช่วงระหว่าง พ.ศ.2462-2464 รัฐบาลขาดทุนจากการแลกเปลี่ยนนี้ถึง 51 ล้านบาท เงินจำนวนดังกล่าวมากกว่างบประมาณกลาโหมซึ่งเป็นงบประมาณสูงสุดในขณะนั้นและจากการที่เงินบาทไทยแข็งค่าขึ้น สินค้าเข้าจากต่างประเทศจึงหลังไหลเข้าประเทศมากขึ้นขณะที่รัฐบาลห้ามส่งข้าวออกนอกประเทศในระบายนั้นเนื่องจากเกิดวิกฤตการณ์ข้าวภายในประเทศ

วิกฤตการณ์การคลังเกิดขึ้นในช่วง พ.ศ. 2463 ถึง 2468 วิกฤตการณ์นี้เป็นผลสืบเนื่องจากวิกฤตการณ์ข้าวและวิกฤตการณ์การเงิน สุนทรีได้สรุปถึงวิกฤตการณ์การคลังเกิดขึ้นจาก 4 ประการคือ

1. การขาดดุลในงบประมาณค่าใช้จ่ายของรัฐบาล คือรายได้น้อยในขณะที่รายจ่ายมีเพิ่ม มากขึ้น
2. วิกฤตการณ์ช่วงหลังสงคราม วิกฤตการณ์ข้าวก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชาวนาในเรื่องข้าวสำหรับบริโภคและทำพันธุ์ รัฐบาลต้องเข้าไปรับผิดชอบในรูปของการให้กู้ยืม และวิกฤตการณ์ด้านการเงิน ก็ทำให้รัฐบาลต้องนำเงินคงคลังมาใช้จ่าย ที่สำคัญก็คือเป็นค่าขาดทุนในอัตราแลกเปลี่ยนในกรณีของการขึ้นค่าเงินบาท และเพื่อลดค่าเงินบาท อีกครั้งหนึ่ง รัฐบาลก็ยังต้องจ่ายเป็นเงินชดเชยแก่ธนาคาร
3. ค่าใช้จ่ายในราชสำนักที่เพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะในส่วนที่อยู่นอกงบประมาณ
4. การที่รัฐบาลนำเงินไปลงทุนในกิจการสาธารณะ คือกิจการรถไฟ ชลประทาน สร้างเรือพระที่นั่ง การสำรวจแร่เชื้อเพลิง และรวมไปถึงค่าใช้จ่ายในสงคราม

งานวิจัยชิ้นนี้เป็นบทเรียนที่ดีสำหรับวิกฤตการณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน แม้ว่ารายละเอียดและขนาดของวิกฤตการณ์ทั้งสองระยะจะมีความต่างกันก็ตาม จากที่กล่าวมาถึงงานวิจัยทั้ง 2 ชิ้น ของสุนทรี จะพบว่าเป็นงานที่มุ่งศึกษาในรายละเอียดในช่วงเวลาสั้นๆ หรือในขอบเขตพื้นที่แคบๆ ซึ่งเป็นความถนัดของนักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในแนวทางนี้ที่ศึกษายึดอยู่กับการใช้หลักฐานเป็นสำคัญ

งานวิจัยแนวพรรณานาวิเคราะห์ที่ให้ข้อมูลน่าสนใจอีกชิ้นคือ เรื่อง "พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศ พ.ศ.2433-2475"⁽²⁹⁾ เป็นผลงานวิทยานิพนธ์ของ ชลลดา วัฒนศิริ นำเสนอต่อภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2529 พระคลังข้างที่ถือว่าเป็นเอกชนที่มีฐานะการเงินมั่นคงที่สุดในยุคนั้น ปัจจุบันกลุ่มนี้ซึ่งเป็นกลุ่มเดียวกับสำนักงานทรัพย์สินพระมหากษัตริย์ก็ยังคงเป็นกลุ่มเอกชนที่มีฐานะการเงินแข็งแกร่งที่สุดกลุ่มหนึ่ง ดังนั้น การศึกษาเรื่องราวของกลุ่มนี้ในทางประวัติศาสตร์จึงนับว่าน่าสนใจอย่างมาก

ชลลดา ศึกษาประวัติการคลังของไทยตั้งแต่เริ่มต้นในปี พ.ศ. 2416 เมื่อมีการจัดตั้งหรือรับผูกขาดเพื่อรวบรวมรายได้แผ่นดิน ต่อมาในปีพ.ศ. 2433 มีการตราพระราชบัญญัติกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ พร้อมทั้งจัดระเบียบการเงินส่วนพระองค์โดยการตราพระราชบัญญัติกรมพระคลังข้างที่ พระราชบัญญัติทั้งสองนี้ทำให้มีแยกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ออกจากส่วนราชการแผ่นดิน กำหนดให้พระคลังข้างที่ดูแลรักษาผลประโยชน์พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ และมีรายได้พระราชทรัพย์ในอัตราที่แน่นอนเป็นรายปีจากงบประมาณส่วนหนึ่งของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ การปฏิรูปดังกล่าวจึงเป็นจุดเริ่มต้นของการแบ่งแยกการใช้จ่ายพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ จากส่วนราชการแผ่นดินอย่างเป็นทางการเป็นครั้งแรก

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมนับตั้งแต่เปิดประเทศทำการค้าเสรีในพ.ศ. 2398 เป็นต้นมา ตลอดจนพระราชภาระในการใช้จ่ายส่วนพระองค์ที่เพิ่มปริมาณมากขึ้นโดยเฉพาะ ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นแรงกระตุ้นสำคัญที่ทำให้พระมหากษัตริย์ เริ่มหาทางที่จะเพิ่มพูนรายได้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ให้เพียงพอต่อการใช้จ่ายด้วยการนำพระราชทรัพย์บางส่วนไปลงทุนทำการค้า จัดหาผลประโยชน์ด้วยวิธีการต่างๆ ตามแบบแผนของการค้าและการลงทุนใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ปรากฏว่าพระคลังข้างที่ในฐานะหน่วยงานจัดหาผลประโยชน์พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์พระมหากษัตริย์ ได้เข้าไปมีบทบาทสำคัญในฐานะผู้ลงทุนรายใหญ่ในกิจการค้าหลายประเภท โดยมีธุรกิจที่อยู่ในความนิยมมากที่สุดคือ การออกราชทรัพย์ให้กู้โดยรับจำนองทรัพย์สิน การหาผลประโยชน์จากค่าเช่าที่ดิน ที่นา ตลาด ดึกแถว และการซื้อหุ้นร่วมลงทุนในบริษัทการค้าหลายแห่ง การลงทุนของพระคลังข้างที่ขยายตัวมาก

ที่สุดในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งนี้ปัจจัยส่งเสริมการลงทุนที่สำคัญที่สุด คือการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจการค้าภายในประเทศที่เปิดโอกาสให้มีการลงทุน พระราชนิพนธ์ในการจัดหาผลประโยชน์พระราชทรัพย์ เพื่อพระราชทานเป็นทุนเลี้ยงดูพระชนม์ชีพบรรดาพระราชวงศ์ซึ่งมีจำนวนมากในรัชสมัยของพระองค์ เป็นแรงกระตุ้นสำคัญที่ทำให้ต้องเร่งจัดหาพระราชทรัพย์เพิ่มเติมให้เพียงพอแก่การใช้จ่าย ตลอดจนพระปรีชาสามารถส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเอาพระทัยใส่ควบคุมดูแล การดำเนินงานลงทุนหาประโยชน์ทุกประเภทของพระคลังข้างที่อย่างใกล้ชิด เป็นผลให้พระคลังข้างที่มีฐานะทางการเงินมั่นคงที่สุดในรัชสมัยของพระองค์ ส่วนการลงทุนของพระคลังข้างที่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 มิได้ขยายตัวเท่าที่ควรเมื่อเทียบกับสมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งนี้เพราะปัญหาภาระหนี้สินจำนวนมากของพระคลังข้างที่สมัยรัชกาลที่ 6 สืบเนื่องมาจนถึงภาวะการคลังขาดดุลในช่วงสมัยรัชกาลที่ 7 เป็นผลให้พระคลังข้างที่ต้องขาดแคลนพระราชทรัพย์จำนวนมากจนไม่อาจที่จะขยายการลงทุนคราวละมาก ๆ ดังเช่นที่ผ่านมา

ลักษณะการลงทุนของพระคลังข้างที่มุ่งในผลกำไรจากตัวเงินเป็นหลัก โดยให้ความสนใจกับการประกอบธุรกิจประเภทที่หวังผลได้แน่นอนในรูปของการเก็บผลประโยชน์จากดอกเบี้ยเงินกู้ ค่าเช่าที่ดิน อสังหาริมทรัพย์ต่าง ๆ ตลอดจนเงินปันผลจากการถือหุ้น จัดเป็นการลงทุนทางการเงิน (financial investment) ซึ่งแม้จะไม่ก่อให้เกิดความก้าวหน้าในระบบการผลิตโดยตรง แต่มีผลต่อการส่งเสริมการลงทุนของกลุ่มพ่อค้าในประเทศหลายราย ไม่ว่าจะเป็นการออกพระราชทรัพย์ให้กู้แก่บรรดาพ่อค้าชาวจีนและพ่อค้าชาวตะวันตกที่เข้ามาดำเนินกิจการค้าในระยะแรก ๆ หรือการสนับสนุนเงินทุนด้วยการซื้อหุ้นคราวละมาก ๆ ในบริษัทการค้าที่ริเริ่มโดยบรรดากลุ่มนายทุนขุนนาง ซึ่งกลุ่มหลังนี้เป็นกลุ่มผู้ประกอบการค้าที่ได้รับการอุปถัมภ์เรื่องเงินทุนจากพระคลังข้างที่มากที่สุด ลักษณะการดำเนินงานลงทุนที่เป็น การอุปถัมภ์ค้าทุนผลประโยชน์อย่างใกล้ชิดระหว่างกษัตริย์และกลุ่มพระราชวงศ์ ขุนนางโดยอาศัยประโยชน์จากระบบราชการเพื่อสนับสนุนการลงทุนของตนเช่นนี้ ได้แสดงให้เห็นถึงบทบาทในการร่วมมือทำการค้าของกลุ่มชนชั้นผู้ปกครองอันเป็นรูปแบบหนึ่งของระบบทุนนิยมขุนนาง (bureaucratic capitalism) ที่ได้เริ่มเกิดขึ้นพร้อมกับการเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมของไทยนับตั้งแต่เปิดประเทศทำการค้าเสรี เป็นต้นมา

ผลจากการลงทุนตลอดระยะเวลาอันยาวนานของพระคลังข้างที่ นอกจากจะทำให้พระคลังข้างที่สามารถเพิ่มทุนผลประโยชน์รายได้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์จำนวนมากแล้วยังมีผลทำให้พระคลังข้างที่มีฐานะเป็นสถาบันการเงินรายใหญ่ที่สุดรายหนึ่งในประเทศ เปรียบเสมือนธนาคารพาณิชย์โดยเป็นแหล่งกู้ยืมและเป็นที่พักพิงที่สำคัญที่สุดของบรรดาพ่อค้าและผู้จัด

สนเงินทุนจำนวนมากขณะนั้น นอกจากนี้การมีส่วนร่วมลงทุนในธุรกิจจำนวนมากของพระคลังข้างที่ไม่ว่าจะเป็นการค้าเงินธุรกิจให้เช่าที่ดิน ที่นา ศิกราม การออกพระราชทรัพย์ให้ผู้ตลอดจนการออกพระราชทรัพย์ซื้อหุ้นในบริษัทการค้าใหม่ ๆ ของกลุ่มพ่อค้าไทย ยังมีผลสำคัญอย่างยิ่งต่อการส่งเสริมให้เกิดการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจการค้าภายในประเทศ การลงทุนพระคลังข้างที่ประสบความสำเร็จ เนื่องจากพระคลังข้างที่มีฐานะเป็นหน่วยงานดูแลรักษาพระราชทรัพย์ของพระมหากษัตริย์ ฐานะอันมั่นคง มีเกียรติยศสูงส่งทำให้ได้เปรียบพ่อค้าทั่วไปหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการลงทุนทรัพย์จำนวนมาก ทั้งเงินตรา ที่ดิน ศิกราม อสังหาริมทรัพย์ต่าง ๆ การให้ความช่วยเหลือปกป้องผลประโยชน์อย่างใกล้ชิดจากบรรดาขุนนางข้าราชการ ตลอดจนพระราชอำนาจของพระเจ้าอยู่หัวในการที่จะกำหนดแบบแผนทางการลงทุน เพื่อช่วยรักษาและปกป้องผลประโยชน์ของพระคลังข้างที่ สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นพระราชอำนาจพิเศษที่ช่วยส่งเสริมฐานะความมั่งคั่งของพระคลังข้างที่ตลอดมา

งานวิจัยแนวพรรณนาวิเคราะห์ของนักประวัติศาสตร์คนอื่น ๆ ได้แก่เรื่อง "จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีกับการดำเนินงานธุรกิจของท่านระหว่าง พ.ศ. 2428 - 2574" ของลักษณะ รัตตสัมพันธ์ เสนอความล้มเหลวของการลงทุนของขุนนาง เนื่องจากการขาดเงินทุนที่มากพอและขาดการบริหารงานที่ดีดังเช่นจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ปัญหานี้ได้โยงมาถึงสาเหตุที่คนไทยไม่สามารถเป็นนายทุนได้⁽³⁰⁾ นอกจากนี้ยังมีงานเรื่อง "เศรษฐกิจของชาวจีนโพ้นทะเลในไทยและการถ่ายทอดเทคโนโลยี" ของ ม.ล.วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์ เสนอภาพการลงทุนของกลุ่มธุรกิจชาวจีนในการค้าข้าว โรงสี การเงินการธนาคาร การเดินเรือ และอุตสาหกรรมแปรรูปต่าง ๆ เช่น โรงเลื่อย และเหมืองแร่⁽³¹⁾ เรื่อง "ขุนนางไทยเชื้อสายจีนบางตระกูลในสมัยรัตนโกสินทร์" ของสุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล เสนอตระกูลขุนนางชาวจีน 3 ตระกูลคือ ตระกูลโชติกเสถียร ตระกูลโสภโณคร และตระกูลเดชะกำพุษ⁽³²⁾ ลักษณะการนำเสนอเป็นเรื่องของประวัติของตระกูลทั้งการรับราชการ เป็นเจ้าภาษีนายอากรและการทำธุรกิจการค้าต่าง ๆ

การศึกษาแนวนี้วางอยู่บนการใช้หลักฐานเป็นสำคัญ ลักษณะเด่นของการศึกษาจึงอยู่ที่การเปิดเผยข้อมูลขั้นต้น เป็นการศึกษาที่ไม่มุ่งตอบคำถามเชิงทฤษฎี ดังนั้น ภาพที่ปรากฏออกมาในงานแนวนี้จะมีความละเอียดอ่อน แม้จะถูกวิจารณ์ว่าเป็นภาพที่ขาดการเชื่อมโยงให้เข้าใจระบบเศรษฐกิจทั้งหมด และประวัติศาสตร์เศรษฐกิจแนวนี้เป็นเพียงการเล่าเรื่องเท่านั้น งานวิจัยแนวนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษานวทฤษฎีต่าง ๆ ซึ่งสามารถนำข้อมูลไปใช้วิเคราะห์ได้

2. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีความขัดแย้ง

ทฤษฎีที่ใช้ในการศึกษา คือ ลัทธิมาร์กซ์ (Marxism) และลัทธิเหมา (Maoism) ผู้นำการใช้ทฤษฎีนี้คือพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยและปัญญาชนฝ่ายซ้าย แนวทางการศึกษาของกลุ่มนี้มองว่าระบบเศรษฐกิจที่ก่อให้เกิดชนชั้นเป็นสังคมที่มีความขัดแย้ง ต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมที่ปราศจากชนชั้น ทฤษฎีนี้เชื่อว่าสังคมมนุษย์มีพัฒนาการมาระยะเวลา ยาวนาน พัฒนาการของสังคมมนุษย์วางอยู่บนพื้นฐานของการพัฒนาพลังการผลิตและการต่อสู้ คัณรนของมนุษย์เพื่อขจัดความขัดแย้งโดยเฉพาะความขัดแย้งระหว่างชนชั้น

ทฤษฎีวิถุนิยมทางประวัติศาสตร์ของลัทธิมาร์กซ์เชื่อว่า สังคมมนุษย์มิได้อยู่หนึ่ง แต่มีการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาในตัวเอง เป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีกฎทางภาววิสัยที่แน่นอน ซึ่งไม่มีมนุษย์คนใดสามารถกำหนดหรือเปลี่ยนแปลงกฎเหล่านี้ตามเจตจำนงทางอัตวิสัยของตน ได้ มนุษย์เป็นเพียงแต่สามารถค้นพบกฎเหล่านั้นได้โดยการรับรู้ค้นคว้าและคาดคะเนถึงมันใน การปฏิบัติการของคน ตลอดจนอาศัยมันมาแสวงหาประโยชน์สุขของสังคมได้ แต่คนทั้งหลายไม่สามารถเปลี่ยนแปลงหรือยกเลิกกฎเหล่านี้ได้⁽³³⁾ ประวัติศาสตร์จึงเป็นเรื่องของการ เคลื่อนไหวทางการผลิต และเป็นเรื่องของการคัณรนต่อสู้ของมหาชนผู้ใช้แรงงานทั้งสิ้น ลัทธิ มาร์กซ์เชื่อในขั้นตอนการพัฒนาของสังคมมนุษย์แบ่งออกเป็น 5 ขั้นตอน คือ ขั้นตอนที่ 1 สังคมคอมมิวนิสต์ยุคบุกเบิก ขั้นตอนที่ 2 สังคมแห่งการครองทาส ขั้นตอนที่ 3 สังคมศักดินา ขั้นตอนที่ 4 สังคมทุนนิยม และขั้นตอนที่ 5 สังคมคอมมิวนิสต์ ซึ่งถือว่าเป็นสังคมขั้นสุด ท้ายที่มนุษย์สามารถพัฒนาการผลิตได้ถึงขั้นสูงสุดและความขัดแย้งระหว่างชนชั้นถูกทำลายลง⁽³⁴⁾

จิตร ภูมิศักดิ์ ศึกษาสังคมไทยโดยใช้หลักวิถุนิยมประวัติศาสตร์ของลัทธิ มาร์กซ์ ผลงานชิ้นสำคัญคือ “โฉมหน้าศักดินาไทย” ตีพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกในปี พ.ศ.

2500 และได้รับการพิมพ์เผยแพร่ครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ.2517 พิมพ์ครั้งที่ 3 ภายหลังการพิมพ์ ครั้งที่ผ่านมามีเพียง 4 เดือน พิมพ์ครั้งที่ 4 ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2518 และพิมพ์ครั้งที่ 5 ใน เดือนมิถุนายน พ.ศ.2519 รวมจำนวนพิมพ์ทั้งสิ้นกว่า 20,000 เล่ม นับว่าเป็นหนังสือเชิงวิชาการที่มียอดจำหน่ายสูงสุดเล่มหนึ่งของสังคมไทย หนังสือโฉมหน้าศักดินาไทยได้ทำหน้าที่ สำคัญในประวัติศาสตร์ในการสนองความตื่นตัวของผู้คน ในการแสวงหาคำอธิบายสภาพและ ปัญหาของสังคมไทย ตามทัศนะของจิตร ภูมิศักดิ์แล้วเห็นว่าสังคมศักดินาเป็นที่มาแห่งความ อ่อนแอของสังคมไทย ทัศนะดังกล่าวนี้ไม่ต่างจากหลวงวิจิตรวาทการ ความต่างอยู่ที่ว่าจิตร

มองว่าสังคมศักดินาเป็นพัฒนาการที่เกิดขึ้นภายในสังคม ไม่ใช่การรับแบบอย่างมาจากภายนอก และไม่เชื่อเรื่องการปฏิวัติมาจากเบื้องบนดังความคิดของหลวงวิจิตรฯ แต่การปฏิวัติต้องมาจากเบื้องล่างเป็นการปฏิวัติของมวลชนตามหลักลัทธิมาร์กซ์

หนังสือเล่มนี้ได้ให้ความหมายของคำ “ศักดินา” ว่า คือ อำนาจในการครอบครองที่ดินอันเป็นปัจจัยสำคัญในการทำมาหากินซึ่งมีความหมายด้านเศรษฐกิจ และยังหมายถึง อำนาจและอิทธิพลของมนุษย์ที่มีมากหรือน้อยตามขนาดหรือปริมาณของที่ดิน อันเป็นปัจจัยสำคัญในการทำมาหากิน ซึ่งเป็นความหมายทางด้านการเมือง นอกจากนี้ยังมีความหมายคลุมไปถึงอำนาจที่กำหนดรูปแบบของชีวิตซึ่งขึ้นอยู่กับอำนาจในที่ดินอันเป็นปัจจัยสำคัญในการทำมาหากิน ซึ่งเป็นความหมายในด้านวัฒนธรรมอีกด้วย ทั้งอำนาจทางเศรษฐกิจ อำนาจการเมือง และอำนาจทางวัฒนธรรม ที่ขึ้นอยู่กับที่ดินดังกล่าวนี้นี้แหละ คือ ความหมายอันสมบูรณ์ที่แท้จริงของคำว่า “ศักดินา”⁽³⁵⁾

จิตรเชื่อในทฤษฎีการพัฒนาสังคม 5 ขั้นตอนของมาร์กซ์ตามกฎภาวะวิสัยอย่างเข้มงวด ก่อนที่จะปรากฏรูปของสังคมศักดินาจิตรเชื่อว่าสังคมไทยได้ผ่านสังคมทาสมาแล้ว และเห็นว่าระบบศักดินามีไ้ระบบที่ปรากฏออกมาได้เองโดยไม่มีปี่มีขลุ่ย ระบบศักดินามีไ้ระบบที่กษัตริย์องค์ใดองค์หนึ่งนึกสนุกตั้งขึ้นโดยเห็นว่าเป็นของดี หากเกิดขึ้นได้โดยผ่านการพัฒนาเป็นระดับขั้นของการผลิตในสังคม ถ้าปราศจากการพัฒนาเป็นระดับขั้นของการผลิตเสียแล้ว ระบบศักดินาจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย นี่เป็นกฎทางภาวะวิสัยอันตายตัวแน่นอน ถ้าไม่มีระบบทาสเป็นพื้นฐานเสียก่อนแล้วระบบศักดินาย่อมจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยเป็นอันขาด การรบพุ่งเพื่อแย่งชิงอาหาร ที่ดินทำกินทำให้ยุคชุมชนบุพกาล ที่มนุษย์อยู่อย่างเสรีชนช่วยกันทำมาหากิน เสื่อมสลายลง การทำศึกเพื่อแย่งชิงกันของมนุษย์ ทำให้เกิดทาส เมื่อมนุษย์ทำศึกกันมากขึ้นก็ทำให้เกิดรัฐทาสขนาดใหญ่ ซึ่งทาสทั้งหมดในรัฐทาสนี้แหละจะกลายมาเป็นเลกของยุคศักดินาเมื่อรัฐทาสสลายลง ถ้าไม่มีทาสมาก่อนแล้ว “เลก” ของศักดินาจะมาจากไหน ? พระอินทร์ประทานลงมาจากสวรรค์กระนั้นหรือ? จิตรเห็นว่าการวิเคราะห์สังคมจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องใช้เรื่องของปัจจัยการผลิตและยึดหลักพัฒนาการทางการผลิตมาวิเคราะห์ มิฉะนั้นจะไม่เข้าใจว่าสังคมหนึ่ง ๆ เกิดขึ้นมาได้อย่างไร⁽³⁶⁾ สังคมไทยได้ผ่านการพัฒนาในช่วงยุคทาสมากระยะหนึ่งไม่น้อยกว่า 400 ปี และสังคมไทยได้เริ่มถดถอยลงไปสู่ระบบศักดินาในราวยุคสุโขทัยหรือแม้ก่อนหน้านั้นคงไม่ผิด⁽³⁷⁾

เมื่อเข้าสู่สมัยอยุธยาตั้งแต่ตอนต้น สังคมไทยได้ก้าวเข้าสู่สังคมศักดินาเต็มรูปแบบแล้ว เป็นการเปลี่ยนแปลงจากภายในสังคมเองไม่ใช่เพราะเกิดจากอิทธิพลของขอมดังเช่นแนวคิดของหลวงวิจิตรวาทการ ลักษณะของสังคมศักดินาไทยในตอนอยุธยามีดังนี้คือ⁽³⁸⁾

1. กษัตริย์เป็นเจ้าที่ดินใหญ่ มีกรรมสิทธิ์เด็ดขาดเหนือผืนดินทั้งอาณาจักรแต่ผู้เดียว
2. ประชาชนส่วนข้างมากไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ต้องอาศัยที่ดินของกษัตริย์ทำมาหากินโดยเสียภาษีอากร ซึ่งเป็นการขูดรีดโดยตรงระหว่างกษัตริย์กับเสรีชนทั่วไป
3. สิทธิเอกชนเหนือที่ดินมีได้เพียงภายในเมืองหลวง ซึ่งภายในเขตนี้ซื้อขายที่ดินกันได้เช่าได้ จำนำได้ ขายฝากได้ การขูดรีดภายในเมืองหลวงจึงเป็นการขูดรีดที่ชนชั้นเจ้าที่ดินทั้งมวลกระทำต่อไพร่ผู้อาศัยที่และต่อเสรีชนผู้เช่าที่
4. ระบบการแจกจ่ายที่ดินให้แก่ผู้มีความชอบในราชการปรากฏมีขึ้นชัดเจน ทั้งที่ดินทั้งมา วัวควายและผู้คนภายในผืนดิน ตกอยู่ในความครอบครองของผู้ได้รับพระราชทานด้วยการขูดรีดระหว่างชนชั้นเจ้าที่ดินโดยเฉพาะเจ้าขุนมูลนายกับแลกหรือไพร่ปรากฏมีขึ้นทั่วไป
5. การครอบครองที่ดินทั้งภายนอกและภายในเขตเมืองหลวง เป็นไปโดยการหักล้างทางพงกก่อสร้าง ทั้งนี้ทั้งโดยสมัครใจและโดยการเร่งรัดกะเกณฑ์ของพวกนายบ้าน ทุกคนมีสิทธิครอบครองแต่ในระยะที่ยังทำประโยชน์เท่านั้น กรรมสิทธิ์เหนือที่ดินจึงเป็นกรรมสิทธิ์ที่เบาบางเต็มที่

แนวการวิเคราะห์สังคมศักดินาของจิตรเป็นแนวเดียวกับศักดินาของตะวันตกคือแม้ว่ากษัตริย์จะเป็นเจ้าชีวิตและเจ้าแผ่นดินก็ตาม แต่กษัตริย์จำเป็นต้องแจกจ่ายที่ดินให้แก่ขุนนางและไพร่ครอบครอง เนื่องจากต้องการการสนับสนุนจากขุนนางเพื่อยำนาจของกษัตริย์ การที่กษัตริย์ประทานที่ดินให้ขุนนางครอบครองทำให้สามารถกำหนดขอบเขตอำนาจการครองที่ดินของขุนนางได้และสามารถเรียกความจงรักภักดีได้จากขุนนาง ขณะเดียวกันการพระราชทานที่ดินให้เสรีชนและเจ้าขุนมูลนายก็เพื่อให้คนเหล่านี้ไปสร้างผลผลิตและกษัตริย์เรียกกลับคืนในรูปของส่วยสาอากร⁽³⁹⁾ จิตรเน้นเรื่องการกระจายอำนาจการถือครองที่ดินมากกว่าการรวมศูนย์อำนาจการครอบครองที่ดิน เขากล่าวว่าไม่ว่าสังคมยุโรปและเอเชียต่างเหมือนกันคือกษัตริย์จำเป็นต้องแบ่งปันที่ดินให้แก่ขุนนาง และไพร่ครอบครองซึ่งเป็นความจำเป็นทางภาววิสัย และนอกจากนี้วัดยังได้รับส่วนแบ่งที่ดินเช่นเดียวกับวัดของยุโรปด้วย

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ สภาพการค้าในสังคมศักดินามีสภาพที่ชนชั้นศักดินาผูกขาดการค้าภายนอก ส่วนชนชั้นกลางเจ้าภีณายอากร(ซึ่งกำลังเติบโต) ผู้ทำการค้าผูกขาดการค้าภายใน ประชาชนต้องถูกขูดรีด 2 ชั้น คือ จากชนชั้นศักดินาและจากชนชั้นกลาง (เจ้าภีณายอากร) การผูกขาดภาษีซึ่งมีจำนวนมากหลายชนิดทำให้ประชาชนเดือดร้อนมากเจ้าภีณายอากรมีฐานะเป็นนายทุนนายหน้าผูกขาด (monopoly comprador capitalist) ที่อาศัยอำนาจของชนชั้นศักดินาหาเงินขูดรีดประชาชน ชาวจีนเจ้าภีณายอากรผู้ทำการผูกขาดภาษีคือนายหน้าของศักดินาที่ออกทำการแสวงหาผลประโยชน์ให้แก่ศักดินาและทำการขูดรีดแทนศักดินา ในขณะเดียวกันก็ได้ผูกขาดเพื่อหาผลประโยชน์ส่วนตัวของพวกตนเองอีกด้วย สภาพของเงินพวกนี้จึงเป็นนายทุนนายหน้าผูกขาดของศักดินาหรือนายทุนขุนนางผูกขาด หน้าที่ของเขาก็มีลักษณะคล้ายคลึงกับพวกนายทุนนายหน้า (comprador capitalist) หรือ นายทุนขุนนางกึ่งนายหน้า (bureaucrat comprador capitalist) ที่เป็นตัวแทนหรือสมุนของนายทุนจักรวรรดินิยมในปัจจุบัน⁽⁴⁰⁾

จิตรสรุปในส่วนสุดท้ายของ “โฉมหน้าศักดินาไทย” ว่า ในระบบศักดินา ชนชั้นศักดินาเป็นผู้ถือกรรมสิทธิ์ในปัจจัยแห่งการผลิต กล่าวคือที่ดิน เมื่อได้ถือกรรมสิทธิ์ไว้แล้วก็มีอิทธิพลพอที่จะแสวงอำนาจทางการเมือง เรียกเก็บภาษีที่ดินเอาตามความพอใจ ภาษีที่ดินเป็นหมวดภาษีใหญ่ที่รวมเอา ภาษีค่าน้ำ ภาษีสวน ภาษีสมัตตสร ภาษีนาเกลือ ภาษีโรงเรือน (อากรตลาด) และภาษีเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ เข้าไว้อีกมาก ถัดจากภาษีที่ดินก็ได้แก่ ส่วยหรือรัฐูปการซึ่งเป็นการเรียกเก็บเปล่าโดยชนชั้นศักดินา นอกจากนั้นก็จัดเป็นพวกภาษีเบ็ดเตล็ดเป็นต้นว่า ภาษีสุรา อากรค่าน้ำ ฯลฯ เมื่อชนชั้นศักดินาเป็นผู้เก็บภาษีทั้งหมดเช่นนี้ เงินที่ได้ก็ย่อมตกเป็นส่วนบำรุงบำเรอชนชั้นศักดินา ปล่อยให้ประชาชนเสวยเคราะห์กรรมไปตามพรงเมื่อเช่นนั้นการเก็บภาษีอากรของศักดินาจึงเป็นการขูดรีดอันมหิฬารอย่างสำคัญโดยเฉพาะที่ดิน ภาษีในสังคมทุนนิยมก็เป็นการขูดรีดของชนชั้นนายทุนเช่นกัน มีเพียงภาษีในสังคมระบบสังคมนิยมที่ประชาชนเป็นผู้ถือกรรมสิทธิ์ในปัจจัยแห่งการผลิตร่วมกันเท่านั้นที่ได้เป็นการขูดรีด ทั้งนี้เมื่อประชาชนถือกรรมสิทธิ์ในปัจจัยแห่งการผลิตร่วมกันเขาย่อมถืออำนาจทางการเมืองร่วมกันด้วย และแน่นอนภาษีอากรต่าง ๆ ย่อมเป็นสิ่งที่บำรุงความสุขสบายและสภาพชีวิตอันสมบูรณ์ของพวกเขาทั้งหมด⁽⁴¹⁾

“โฉมหน้าศักดินาไทย” เป็นหนังสือที่สะท้อนจุดยืนของผู้เขียนที่ต้องการวิจารณ์ทั้งระบบสังคมศักดินาและชนชั้นศักดินาว่า มีการเอารัดเอาเปรียบและเป็นต้นเหตุแห่งความล้มเหลวของสังคมไทย จิตร ภูมิศักดิ์ได้ชี้เส้นทางการสร้างสังคมใหม่ที่ดีกว่าที่ไม่มีการกดขี่ ขูด

ริด คือสังคมนิยม นอกจากจุดยืนที่ชัดเจนเช่นนี้แล้วผู้เขียนยังใช้วิธีการเขียนที่มีสำนวนเสียดสี ประชดประชันแทรกอยู่ตลอดเวลา ซึ่งการเขียนวิธีนี้จะถูกใจผู้อ่านในช่วงที่กระแสสังคมนิยม ดินตัว ดังเช่นกรณีที่จิตรได้เถียงกับผู้ที่คัดค้านว่าเรื่องศักดินาก่อนหน้านั้นว่า กฎหมายศักดินาที่กำหนดจำนวนศักดินาไว้นั้นไม่ได้มีการแบ่งพื้นที่ดินให้ตามที่ระบุจำนวนไว้จริง ดังนี้⁽²⁰⁾

“ถ้าหากพวกศักดินายังจะยืนยันว่า กฎหมายศักดินาเป็นกฎหมายลมนิได้มีการแบ่งสรรปันส่วนที่ดินจริง ๆ เราก็ต้องปรับเอาว่า พระบรมไตรโลกนาถมิเงินใช้มีข้าวกินก็โดยการให้ทาสจำนวนมหาศาลทำงานในที่ดินนั้นคือเป็นกษัตริย์ในยุคทาส เมื่อปรับเอาเช่นนี้พวกศักดินาก็จะต้องร้องก้านโวยวายขึ้นอีก เพราะมันเป็นข้อน่ารังเกียจหนักขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง เมื่อระบุว่าพระบรมไตรโลกนาถเป็นศักดินาใหญ่แจกจ่ายที่ดินเพื่อเก็บผลประโยชน์ก็ไม่ยอมรับ ครั้นขยับให้ย้อนกลับไปเป็นนายทาสใหญ่กับปฏิเสธเช่นนี้ทางเดียวที่พวกศักดินาจะพอใจคือการกล่าวว่า พระบรมไตรโลกนาถเป็นกษัตริย์ประชาธิปไตย กระนั้นหรือ?”

จิตรกล่าวว่าหลังจากไทยพ้นยุกระบบเศรษฐกิจแบบศักดินาไปแล้วสังคมไทยได้ก้าวเข้าสู่ยุคศักดินากึ่งเมืองขึ้นนั่นคือเมื่อเมืองไทยเผชิญกับจักรวรรดินิยมจากภายนอกและทุนนิยมจากภายใน ประชาชนไทยจะต้องหาทางออกให้หลุดพ้นออกจากสังคมใหม่คือ ยุคศักดินากึ่งเมืองขึ้นให้ได้⁽⁴³⁾

แนวการวิเคราะห์สังคมที่ใช้ทฤษฎีความขัดแย้ง โดยใช้หลักการวิเคราะห์ของเหมาเจ๋อตุงในเรื่องกึ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินา เป็นอีกแนววิเคราะห์หนึ่งที่ได้รับการสนใจอย่างยิ่งในกลุ่มนักวิชาการฝ่ายซ้าย ลัทธิเหมาเห็นว่าสังคมจีนต่างจากสังคมยุโรปคือไม่ได้เป็นสังคมทุนนิยมเต็มรูปแบบ แต่เป็นสังคมกึ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินา ดังนั้นความขัดแย้งในสังคมจีนจึงมีความต่างกับสังคมทุนนิยมในยุโรป

การวิเคราะห์สังคมประเทศจีนว่าเป็นสังคมกึ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินานั้น เหมาเจ๋อตุงเขียนไว้ในเรื่อง “การปฏิวัติประเทศจีนกับพรรคคอมมิวนิสต์จีน” โดยแสดงความเห็นว่าภายหลังสงครามฝิ่น พ.ศ. 2383 ประเทศจีนได้กลายเป็นสังคมกึ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินาที่ละก้ำ และนับตั้งแต่วันที่ 18 กันยายน พ.ศ. 2474 จักรพรรดิผู่ย์บุรุกรานประเทศจีนด้วยกำลังทหารเป็นต้นมา ประเทศจีนได้กลายเป็นสังคมกึ่งเมืองขึ้น สภาพของสังคมกึ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินาคือการที่ประเทศมหาอำนาจรุกรานประเทศจีน ด้านหนึ่งได้เร่งรัดให้สังคมศักดินาของจีนสลายตัว

ให้ประเทศจีนเกิดปัจจัยทุนนิยมขึ้น ทำให้สังคมศักดินากลายเป็นสังคมกึ่งศักดินา แต่อีกด้านหนึ่งบรรดาประเทศจักรวรรดินิยมที่รุกรานประเทศจีน ได้เข้าปกครองจีนอย่างทารุณ ทำให้ประเทศจีนที่เป็นเอกราชกลายเป็นประเทศกึ่งเมืองขึ้นและเมืองขึ้น⁽²²⁾ ลักษณะพิเศษของสังคมดังกล่าวนี้ตามลัทธิเหมาเจ๋อตงมีดังนี้

1. รากฐานเศรษฐกิจธรรมชาติแบบผลิตเองใช้เอง ในสมัยศักดินาได้ถูกทำลายไปแล้ว แต่มูลรากของระบบการขูดรีดแบบศักดินา คือ การขูดรีดของเจ้าของที่ดินกับชาวนา ยังเป็นลักษณะที่สำคัญของชีวิตเศรษฐกิจในสังคมจีน โดยประสานเข้ากับการขูดรีดของทุนนายหน้าและทุนรีดดอกเบี่ยสูง

2. ทุนนิยมแห่งชาติได้พัฒนาไปบ้าง และมีบทบาทพอดูในชีวิตทางการเมืองและวัฒนธรรม แต่ว่ามิได้เป็นรูปแบบหลักในเศรษฐกิจสังคมจีน กำลังของทุนกลุ่มนี้อ่อนแอมาก ส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์กับจักรวรรดินิยมต่างประเทศและศักดินานิยมในประเทศไม่มากนักน้อย

3. อำนาจอสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของพระเจ้าจักรพรรดิและพวกเจ้าขุนมูลนายถูกโค่นลงไปแล้ว สิ่งที่เกิดขึ้นแทนที่คือการปกครองแบบขุนศึกและขุนนางของชนชั้นเจ้าที่ดินและเผด็จการของพันธมิตรระหว่างชนชั้นเจ้าที่ดินกับนายทุนใหญ่ ส่วนในเขตที่ถูกยึดครองเป็นการปกครองของจักรวรรดินิยมญี่ปุ่นและหุ่นเชิด

4. จักรพรรดินิยมไม่เพียงแต่กุมเส้นชีวิตการคลังและเศรษฐกิจของจีนไว้เท่านั้น หากยังได้กุมกำลังทางการเมืองและการทหารของจีนไว้ด้วย ส่วนในเขตที่ถูกยึดครองนั้น จักรพรรดินิยมญี่ปุ่นได้ครอบครองทุกสิ่งทุกอย่างไว้แต่ผู้เดียว

5. ประเทศจีนอยู่ภายใต้การปกครองหรือกึ่งการปกครองของจักรวรรดินิยมหลายประเทศด้วยกัน และในความเป็นจริงประเทศจีนตกอยู่ในภาวะที่ไม่เป็นเอกภาพมาช้านาน นอกจากนี้ประเทศจีนมีดินแดนอันกว้างใหญ่ การพัฒนาทางเศรษฐกิจการเมืองและวัฒนธรรมของจีนจึงได้แสดงออกซึ่งความไม่สม่ำเสมอเป็นอย่างยิ่ง

6. เนื่องจากการกดขี่ 2 ชั้นจากจักรพรรดินิยมและศักดินานิยม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรูดขนาบใหญ่ของจักรพรรดินิยมญี่ปุ่น ประชาชนจีนโดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ ชาวนา นับวันจะยากจนขึ้นเรื่อยๆ จนกระทั่งล้มละลายกันเป็นจำนวนมากพวกนี้มีชีวิตอยู่ท่ามกลางการบีบคั้นของความอดอยากและหนาวเหน็บ และไม่มีสิทธิทางการเมืองเลยแต่น้อย ระดับความยากแค้นและความไม่มีเสรีภาพของประชาชนจีนนั้นเป็นสิ่งที่พบเห็นได้ยากในโลกนี้⁽⁴⁵⁾

ยากแค้น

สิ่งสำคัญที่เป็นตัวกำหนดสภาวะสังคมถึงเมืองขึ้นกึ่งศักดินาของจีน คือ อิทธิพลของจักรพรรดินิยมญี่ปุ่นและจักรพรรดินิยมอื่นๆ และเป็นผลเนื่องมาจากการประสานเข้ากันระหว่างจักรพรรดินิยมต่างประเทศกับศักดินานิยมในประเทศ ความขัดแย้งหลักของประเทศจีนคือ ความขัดแย้งระหว่างจักรพรรดินิยมกับประชาชนจีนและความขัดแย้งระหว่างศักดินานิยมกับประชาชน ความขัดแย้งรองคือความขัดแย้งระหว่างชนชั้นกรรมาชีพกับนายทุน ความขัดแย้งภายในของชนชั้นปกครองปฏิกิริยา ในบรรดาความขัดแย้งทั้งหมดในสังคมกึ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินานี้ ความขัดแย้งระหว่างจักรพรรดินิยมกับประชาชนจีนเป็นความขัดแย้งที่สำคัญ

ที่สุด⁽⁴⁶⁾

เหมาเจ๋อตงวิเคราะห์ชนชั้นนายทุนของจีนว่า มีความต่างจากนายทุนของยุโรป ชนชั้นนายทุนของจีนสามารถเป็นแนวร่วมกับขบวนการปฏิวัติของประชาชนได้ในระยะหนึ่ง โดยเฉพาะในระยะสงครามต่อต้านจักรพรรดินิยม นายทุนจีนแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ นายทุนใหญ่และนายทุนชาติ นายทุนใหญ่มีลักษณะเป็นนายหน้ารับใช้จักรพรรดินิยมโดยตรง เป็นชนชั้นที่พวกจักรพรรดินิยมขุนเลี้ยงไว้ ชนชั้นนี้มีความสัมพันธ์กับอิทธิพลศักดินาในชนบท เป็นเป้าหมายของการปฏิวัติ แต่เนื่องจากชนชั้นนี้มีลักษณะแตกแยกกันคือขึ้นกับประเทศจักรพรรดินิยมหลายประเทศ ในเวลาที่มีการปฏิวัติมุ่งคัดค้านประเทศจักรพรรดินิยมประเทศใดประเทศหนึ่ง เป็นไปได้ว่านายทุนใหญ่ที่ขึ้นกับจักรพรรดินิยมสากลอื่น ๆ จะเข้าร่วมในแนวต่อต้านจักรพรรดินิยมในขณะนั้น แต่ครั้งจักรพรรดินิยมที่พวกเขาสังกัดถูกขึ้นคัดค้านการปฏิวัติจีน พวกเขาจะคัดค้านการปฏิวัติทันที ในส่วนของนายทุนชาติเป็นชนชั้นที่มีทวิลักษณะคือด้านหนึ่งถูกจักรพรรดินิยมกดขี่และถูกศักดินาผูกมัด พวกเขาจึงมีความขัดแย้งกับจักรพรรดินิยมและศักดินานิยม ในประวัติศาสตร์นายทุนชาติได้เคยต่อต้านจักรพรรดินิยมและต่อต้านรัฐบาลขุนศึกอย่างเอาการเอางานมาแล้ว อีกด้านหนึ่งของนายทุนชาติคือความอ่อนแอในทางเศรษฐกิจและทางการเมือง เนื่องจากพวกนี้ตัดไม่ขาดจากจักรพรรดินิยมและศักดินานิยมดังนั้นจึงไม่กล้าคัดค้าน 2 กลุ่มนี้อย่างถึงที่สุด ในระยะหนึ่งพวกนายทุนชาติจะเข้าร่วมกับขบวนการปฏิวัติคัดค้านจักรพรรดินิยม แต่ในอีกระยะหนึ่งพวกเขาจะเดินตามนายทุนนายหน้าใหญ่ในฐานะที่เป็นลูกมือปฏิบัติปฏิวัติ นายทุนชาตินั้นมีความแตกต่างกับนายทุนใหญ่ การปฏิบัติต่อนายทุนชาติต้องใช้นโยบายที่สุ่มรอบคอบ เพราะพวกนี้ยังเป็นพันธมิตรที่ดีของพรรคคอมมิวนิสต์จีนอยู่⁽⁴⁷⁾

หลักฐานการวิเคราะห์สังคมไทยว่าเป็นสังคมกึ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินาตามลัทธิเหมา เจ๋อตุงปรากฏขึ้นจากการค้นพบเอกสารภาษาจีนได้จากผู้ต้องหาคอมมิวนิสต์ในปี พ.ศ.2473 เนื้อหาในเอกสารประกอบด้วย 2 ส่วน ส่วนแรกเป็นการวิเคราะห์ลักษณะเศรษฐกิจสังคมของประเทศสยาม ส่วนที่สอง เป็นการจำแนกชนชั้นของประเทศสยาม เอกสารฉบับนี้คงใช้กันอยู่เฉพาะในหมู่ผู้ปฏิบัติงานของพรรคคอมมิวนิสต์สยามรุ่นแรก ๆ ซึ่งเป็นคณะจีนยังไม่เผยแพร่ในหมู่คนทั่วไป ความคิดเรื่องสังคมไทยเป็นสังคมกึ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินาเพิ่งได้รับการเผยแพร่อย่างกว้างขวางก็ต่อเมื่อมีการตีพิมพ์หนังสือเรื่อง “ไทยกึ่งเมืองขึ้น” ในปี พ.ศ. 2493 เขียนโดย อรรถยุทธ์ พรหมขมภู⁽⁴⁸⁾

อุดม ศรีสุวรรณ ผู้ใช้นามปากกาว่า อรรถยุทธ์ พรหมขมภู เคยเดินทางไปประเทศจีนในช่วงเกิดสงครามจีน-ญี่ปุ่นในฐานะอาสาสมัครเป็นพยาบาลให้แก่กองทัพที่ 8 ของพรรคคอมมิวนิสต์ที่เมืองเยนอาน ขณะนั้นพรรคคอมมิวนิสต์จีนกำลังทำสงครามต่อสู้กับกองทัพญี่ปุ่น อุดม ศรีสุวรรณ สมัครเป็นสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์จีนศึกษาลัทธิคอมมิวนิสต์และทฤษฎีการวิเคราะห์สังคมตามแบบเหมาเจ๋อตุงที่เมืองเยนอาน เมื่อกลับถึงเมืองไทยในปี พ.ศ.2489 ได้รับการชักชวนจากพยัพ อิงคลังให้ร่วมทำหนังสือพิมพ์มหาชนให้กับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย หลังจากเกิดการรัฐประหารปี พ.ศ.2490 เขาได้เขียนหนังสือ “ไทยกึ่งเมืองขึ้น” เนื้อหาของหนังสือหลายตอนคัดมาจากบทความที่เคยตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์มหาชน วิธีการวิเคราะห์สังคมที่อุดม ศรีสุวรรณใช้เห็นได้ชัดเจนว่าคล้ายคลึงกับการวิเคราะห์สังคมของพรรคคอมมิวนิสต์จีนซึ่งปรากฏในบทความเรื่อง “การปฏิวัติของจีนกับพรรคคอมมิวนิสต์จีน” ในสรณนิพนธ์เหมาเจ๋อตุง เล่ม 2 ตอนปลาย⁽⁴⁹⁾

หนังสือ “ไทยกึ่งเมืองขึ้น” ของอรรถยุทธ์ พรหมขมภู ออกเผยแพร่ในปีพ.ศ. 2493 ปรากฏว่ามีอิทธิพลทางความคิดแก่ปัญญาชนฝ่ายซ้ายตลอดจนปัญญาชนผู้สังกัดพรรคคอมมิวนิสต์มาก การเคลื่อนไหวแนวความคิดการวิเคราะห์สังคมไทยแนวนี้นหยุดลงเมื่อเกิดกบฏสันติภาพ มีการจับกุมปัญญาชนทั้งเสรีนิยม ฝ่ายซ้าย และคอมมิวนิสต์ครั้งใหญ่ในวันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ.2495 และภายหลังเมื่อรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงครามเปิดให้มีบรรยากาศประชาธิปไตยทางการเมืองขึ้นอีกครั้งหลังปี พ.ศ.2498 แนวความคิดการวิเคราะห์สังคมกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินาได้กลับมาเฟื่องฟูอีกครั้งหนึ่งพร้อมกับความพยายามของปัญญาชนที่จะใช้ทฤษฎีวัตถุนิยมประวัติศาสตร์วิเคราะห์สังคมไทยเป็นครั้งแรกได้แก่ จิตร ภูมิศักดิ์ ในระหว่าง พ.ศ. 2499-2500 ความคิดเรื่องสังคมกึ่งเมืองขึ้น จะปรากฏในบทความเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวของกรรมกรไทยยุคนั้นซึ่งมีเนื้อหาเรียกร้องให้กรรมกรสามัคคีกับชนชั้นนายทุนชาติ เพื่อต่อสู้กับ

นายทุนจักรวรรดินิยม⁽⁵⁰⁾ จิตร ภูมิศักดิ์เองเขียนเรื่อง "อดีต ปัจจุบัน อนาคตของสตรีไทย" ระบุว่าสังคมไทยเป็นสังคม "กึ่งศักดินา-กึ่งทุนนิยม" ซึ่งในการให้ความหมายนั้นไม่แตกต่างจากแนวคิดของอรัญญ์ พรหมชมภู⁽⁵¹⁾

หลังจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำการรัฐประหารในปี พ.ศ.2501 การเคลื่อนไหวการวิเคราะห์สังคมตามแนวสังคมนิยมหยุดชะงักไปอีกครั้งหนึ่ง จนกระทั่งประสบความสำเร็จในการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องเสรีภาพ สิทธิประชาธิปไตยของนักศึกษาในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 การวิเคราะห์สังคมตามแนวสังคมนิยมกลับมาอีกครั้งหนึ่ง ผลงาน "ไทยถึงเมืองขึ้น" ของ อรัญญ์ พรหมชมภูได้รับการตีพิมพ์อีกครั้ง เช่นเดียวกับนักเขียนฝ่ายซ้ายคนอื่น ๆ ได้แก่ สุภา ศิริมานนท์ เรื่อง "แคปิตอลิสม์" เดชา รัตโยธินเรื่อง "วิวัฒนาการสังคม" กุหลาบ สายประดิษฐ์ เรื่อง "กำเนิดครอบครัวนุชชยชาติและระเบียบสังคมมนุษย์" และเรื่อง "ปรัชญาของลัทธิมาร์กซ์" มณี สุทรวรรณ เรื่อง "โฉมหน้าจักรพรรดินิยม" สมสมัย ศรีสุทรวรรณ เขียนเรื่อง "โฉมหน้าศักดินาไทย" เป็นต้น การหันกลับไปศึกษางานเก่าของปัญญาชนหลัง 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 มีลักษณะที่จะยืดยางเก่าเป็นคัมภีร์มากกว่าจะนำความรู้ดังกล่าวมาพัฒนา ทฤษฎีและข้อสรุปเกี่ยวกับสังคมไทยที่เขียนไว้ในระยะ 2490-2500 มิได้ถูกต้องคำถามหรือท้าทายจากปัญญาชนฝ่ายซ้ายในยุค 3 ปีหลัง 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516

การที่ปัญญาชนไม่ได้พัฒนาทฤษฎีการวิเคราะห์สังคมไทยในระยะนี้ นภาพร

อดิวนิชยพงศ์ ได้ให้ข้อสรุปว่าเหตุที่ทิศทางของขบวนการ 14 ตุลาคม 2516 ได้เบี่ยงเบนไปสู่แนวทางสังคมนิยมก็เนื่องจากการที่ผู้นำนักศึกษาฝ่ายที่นิยมอุดมการณ์สังคมนิยมยึดกุมการนำของขบวนการนี้ได้ภายหลังเกิดเหตุการณ์แล้วในขณะเดียวกันอิทธิพลของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) ก็ได้แพร่ขยายเข้ามาในขบวนการเคลื่อนไหวหลัง 14 ตุลาคม 2516 และทั้งผู้นำของขบวนการนักศึกษาและผู้นำปฏิบัติงานของ พคท. ในเวลานั้นเองมิได้มีภูมิปัญญาความรู้ในทฤษฎีมาร์กซ์หรือความเข้าใจระบอบสังคมนิยมมากเพียงพอที่จะผลิตผลงานทางทฤษฎีหรือการวิเคราะห์สังคมไทยได้ด้วยตัวเอง ในขณะที่เดียวกันก็มีมวลชนจำนวนมากศาลซึ่งตื่นตัวขึ้นจากการเคลื่อนไหว 14 ตุลาคม 2516 และกำลังอยู่ในภาวะของการแสวงหาคำตอบต่อการสร้างสรรค์สังคมใหม่ การย้อนกลับไปหาผลงานในอดีตจึงเป็นไปเพื่อสนับสนุนความชอบธรรมในการเคลื่อนไหวและเผยแพร่อุดมการณ์สังคมนิยมไปสู่มวลชน มิใช่เพื่อถกเถียงหรือพัฒนาทฤษฎีและข้อวิเคราะห์ต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในงานเหล่านั้น⁽⁵²⁾

หนังสือเรื่องไทยถึงเมืองขึ้นของอริญญ์ พรหมชมพูได้รับการตีพิมพ์อีกครั้งและในม.ป.ศ.2522 ได้รับการพิมพ์ในชื่อใหม่ว่า “เส้นทางสังคมไทย” หนังสือเล่มนี้ถือว่าเป็นคัมภีร์ที่มีอิทธิพลต่อนักคิดไทย มีสาระสำคัญคือ สภาพสังคมถึงเมืองขึ้นถึงศักดินาของไทยเกิดขึ้นเมื่อจักรวรรดินิยมรุกรานเข้ามาทำให้ฐานะของประเทศไทยเปลี่ยนแปลงไป 2 ด้านคือ ด้านหนึ่งจักรพรรดินิยมรุกรานไม่เพียงแต่จะเชือดเฉือนเอาแผ่นดินไทยไปเป็นเมืองขึ้นของตนเท่านั้น หากยังคุกคามต่อส่วนที่เหลืออยู่คือผืนแผ่นดินที่เราอาศัยอยู่ทุกวันนี้ ทั้งทางเศรษฐกิจการเมืองและวัฒนธรรม ทำให้ประเทศเราต้องตกอยู่ในฐานะถึงเมืองขึ้นของจักรพรรดินิยมโดยสิ้นเชิง อีกด้านหนึ่งจักรพรรดินิยมไม่เพียงแต่ทำให้รากฐานทางเศรษฐกิจของระบอบศักดินาไทยเกิดการสลายตัวลงไปเท่านั้น หากว่ายังสร้างเงื่อนไขและโอกาสแก่การผลิตแบบลัทธิทุนนิยมในสังคมไทยอีกด้วย คือทางหนึ่งทำให้ตลาดจำหน่ายสินค้าของลัทธิทุนนิยมภายในประเทศกว้างขวางยิ่งขึ้น โดยการพังทลายเศรษฐกิจธรรมชาติในชนบท อีกทางหนึ่งทำให้แรงงานของสังคมเพิ่มขึ้น โดยการล้มละลายของชาวนาและช่างฝีมือ ด้วยเหตุนี้จึงผลักดันสังคมไทยก้าวออกจากระบอบศักดินามาเป็นถึงศักดินา⁽⁵³⁾

อริญญ์ พรหมชมพู สรุปฐานะของประเทศไทย⁽⁵⁴⁾ ว่า

“ฉะนั้น ฐานะอันแท้จริงของประเทศเราในระยะศตวรรษมาจนจวบปัจจุบันนี้มีใช่เป็น“เอกราช” ดังพวกศักดินานิยมทั้งหลายโกหกมดเท็จและก็มีใช่เป็น“มหาอำนาจ” สงครามดังความละเมอเพื่อพักของพวกฟาสซิสต์นิยมทั้งหลาย หากเป็นประเทศถึงเมืองขึ้น-ถึงศักดินา อันเป็นผลแห่งการรุกรานของประเทศจักรพรรดินิยมตะวันตก”

ในส่วน of ชนชั้นนายทุน อริญญ์กล่าวว่า ลัทธิทุนนิยมแห่งชาติได้เจริญขึ้นบ้างแล้วและก็มีบทบาททางการเมืองและวัฒนธรรมบ้าง แต่ว่ายังอยู่ในฐานะที่อ่อนแอมากที่สุด และยังไม่มีเป็นรูปการเศรษฐกิจอันสำคัญที่จะกำหนดลักษณะของสังคม และเนื่องจากการรุกรานของจักรพรรดินิยม ทำให้ลัทธิทุนนิยมมีลักษณะเป็นนายหน้า (ตัวแทน, เอเจนต์) ของจักรพรรดินิยมและขุนนางที่นิยมการผูกขาด อันประกอบกันเป็นชนชั้นนายทุนใหญ่ ชนชั้นนี้เจริญเติบโตอย่างรวดเร็วมีความสัมพันธ์กับจักรพรรดินิยมและชนชั้นเจ้าที่ดินใหญ่อย่างแน่นแฟ้น มีอิทธิพลทางการเมือง และวัฒนธรรมของไทยในปัจจุบัน พร้อมกับเป็นอุปสรรคขัดขวางความเจริญของลัทธิทุนนิยมแห่งชาติอีกด้วย⁽⁵⁵⁾

อรรถุญ พรหมชมภู กล่าวว่า ในสังคมกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา ประชาชนไทยจะถูกกดขี่ 3 ชั้น คือจากจักรพรรดินิยม จากชนชั้นเจ้าที่ดินใหญ่และจากชนชั้นนายทุนใหญ่⁽⁵⁶⁾ การต่อสู้ของประชาชนจะเป็นการต่อสู้เพื่อเอกราชประชาธิปไตย ดังนั้นเป้าหมายก็จะต้องโค่นล้มคือจักรพรรดินิยม ศักดินานิยมและชนชั้นนายทุนใหญ่⁽⁵⁷⁾ สำหรับนายทุนชั้นกลางหรือนายทุนแห่งชาติ อรรถุญ พรหมชมภู เห็นว่าเป็นชนชั้นที่ได้รับการบีบรัดจากจักรพรรดินิยมจากชนชั้นนายทุนใหญ่และจากชนชั้นเจ้าที่ดินเหมือนกัน จึงสามารถเข้าร่วมการปฏิวัติประชาธิปไตย-ประชาธิปไตยได้ แต่ไม่สามารถเป็นกำลังนำในการปฏิวัติได้ เพราะฐานะทางเศรษฐกิจในสังคมของชนชั้นนายทุนแห่งชาติ ได้กำหนดลักษณะอ่อนแอของพวกเขาสอง ขาดความกล้าหาญอย่างพอเพียงและยังมีจำนวนไม่น้อยที่หวาดกลัวประชาชน ยิ่งกว่านั้นแม้จะอยู่ในสมัยปฏิวัตินายทุนแห่งชาติก็ไม่ปรารถนาที่จะตัดความสัมพันธ์กับจักรพรรดินิยมโดยสิ้นเชิง ขณะเดียวกันยังมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการบูดรีดที่ดินในชนบทอีก ดังนั้นจึงไม่ปรารถนาและไม่สามารถจะทำการ โค่นจักรพรรดินิยมและศักดินานิยมจนถึงที่สุด⁽⁵⁸⁾

การวิเคราะห์สังคมไทยของอรรถุญ พรหมชมภู ได้รับทฤษฎีกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินาของเหมาเจ๋อตุงมาใช้โดยตรง ๆ ไม่มีการดัดแปลง ชนชั้นนายทุนที่จำแนกออกเป็นนายทุนใหญ่ นายทุนชาติ นายทุนน้อย ก็เป็นเช่นเดียวกับประเทศจีน ความต่างก็คือ อรรถุญ พรหมชมภูมองไม่เห็นประโยชน์ของนายทุนใหญ่เลย ขณะที่เหมาเจ๋อตุงยังมองเห็นประโยชน์ของกลุ่มนี้ในระยะที่จักรพรรดินิยมที่รุกรานประเทศจีนทั้งหลายมีความแตกแยกกัน

นักวิชาการ 2 คน ที่เขียนบทความสนับสนุนการใช้ทฤษฎีนี้ ได้แก่ ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ เขียนบทความเรื่อง “ระบบเศรษฐกิจสังคมไทยกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา” และไกรศักดิ์ ชุณหะวัณ เรื่อง “ความคืบหน้าพัฒนาการเปลี่ยนแปลงในชนบท” 2 บทความนี้ลงพิมพ์ในหนังสือที่ระลึก 28 ตุลาคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปี 2522 ทั้ง 2 บทความพูดถึงสังคมไทยในฐานะสังคมกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา แนวคิดนี้ได้รับการคัดค้านโดย ทรงชัย ณ. ยะลา ในปี พ.ศ.2524 โดยเห็นว่าวิวัฒนาการการเข้าสู่สังคมก่อนทุนนิยมเกิดขึ้นภายในสังคมไทยเอง การปรับตัวเข้ากับตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 4 และการปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นการปรับตัวเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้แก่รัฐและสังคมศักดินา ขณะเดียวกันผลของการปรับตัวและการปฏิรูปได้สร้างเชื้อมอดแห่งการทำลายสังคมและอำนาจรัฐศักดินาเอง สภาพสังคมเช่นนี้เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 และ 7 การเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยคณะราษฎร พ.ศ. 2475 มีความสำคัญในประวัติศาสตร์คือ ล้มอำนาจและซากความสัมพันธ์การผลิตศักดินาสงเปิดทางให้วิถีการผลิตทุนนิยมแบบพึ่งพาและคืบพัฒนาก่อตัวขึ้น และนับแต่รัฐประหารของ

จอมพลสฤษดิ์เป็นต้นมา วิธีการผลิตแบบพึ่งพาและค่อยพัฒนานี้ก็ได้พัฒนาไปอย่างรวดเร็ว⁽⁵⁹⁾ ทรงชัย เห็นว่าการวิเคราะห์สังคมไทยใช้ทฤษฎีกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา ตามแนวคิดของเหมา เจ๋อตงไม่สามารถอธิบายสังคมไทยได้ชัดเจน

ทฤษฎีกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา เริ่มลดบทบาทในสังคมไทยประมาณปีพ.ศ. 2524 ทั้งจากการโต้เถียงในแง่ของความน่าเชื่อถือทางทฤษฎีและกระแสความเสื่อมศรัทธาในพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยของปัญญาชนที่เกิดขึ้นในระบอบนั้น ซึ่งนอกเหนือจากปัญหาภายในที่เกิดขึ้นในพรรคแล้ว ส่วนสำคัญอีกส่วนหนึ่งมาจากการไม่เชื่อว่าการใช้ทฤษฎีกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินาสามารถวิเคราะห์สังคมไทยและนำสังคมไทยไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่ดีได้

3. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชีย (Asiatic Mode of Production)

ในปี พ.ศ.2518 ชัยอนันต์ สมุทวณิช เสนอบทวิเคราะห์เรื่อง “ศักดินากับพัฒนาการของสังคมไทย” โดยมีเป้าหมายที่จะวิจารณ์การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ของจิตร

ภูมิศักดิ์ ในหนังสือ “โฉมหน้าศักดินาไทย” ชัยอนันต์ได้แย้งการวิเคราะห์สังคมโดยใช้ทฤษฎีการพัฒนา 5 ขั้นตอนของลัทธิมาร์กซ์ที่จิตร ภูมิศักดิ์นำมาใช้กับสังคมไทยนั้นไม่ถูกต้อง เพราะสังคมไทยไม่เคยผ่านสังคมทาสถึงแม้จะมีทาสในสังคมโบราณก็ตามแต่ก็ไม่ใช่สังคมทาส ชัยอนันต์ได้เสนอข้อเขียนของมาร์กซ์ในเรื่องการผลิตของสังคมเอเชียที่เห็นว่าสังคมเอเชียมีพัฒนาการที่ต่างจากสังคมยุโรป และงานของ Wittfogel เรื่อง “Oriental Despotism : A Comparative Study of Total Power” เสนอเรื่องความต่างระหว่างสังคมเอเชียและยุโรป คือ สังคมเอเชียจะมีการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจเด็ดขาดของกษัตริย์ซึ่งเป็นผู้ถือกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิตเนื่องจากลักษณะภูมิศาสตร์ของสังคมเอเชียต้องอาศัยการชลประทานขนาดใหญ่ อันเป็นลักษณะของสังคมพลังน้ำ ทฤษฎีนี้น่าจะเป็นทฤษฎีที่ใช้ในการอธิบายการพัฒนาอย่างล่าช้าของสังคมไทยได้ดีกว่าทฤษฎีวิวัฒนิยมประวัติศาสตร์ที่จิตร ภูมิศักดิ์ ใช้ งานชิ้นนี้ของชัยอนันต์ไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากขาดหลักฐานที่จะพิสูจน์ว่าสังคมไทยเป็นสังคมพลังน้ำที่ส่วนกลางได้เข้าไปมีบทบาทในการควบคุมระบบชลประทานขนาดใหญ่⁽⁶⁰⁾

ทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชียถูกนำมาใช้ในการวิเคราะห์สังคมไทยอย่างจริงจังโดยการนำของ นัตรทิพย์ นาถสุภาและลูกศิษย์ นัตรทิพย์เริ่มต้นการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในปี พ.ศ.2517 โดยทำวิจัยกับสุธี ประศาสน์เศรษฐ์ เรื่องระบบเศรษฐกิจไทยสมัย ค.ศ.1851-1910 และ 1910-1982 โดยมีแนวการศึกษาว่าด้วยรัฐศักดินา และระบบทุนนิยมที่

เข้าสู่สังคมไทยซึ่งจะกล่าวในรายละเอียดในหัวข้อต่อไป ต่อมาได้สนใจที่จะนำทฤษฎีวิถีทาง การผลิตแบบเอเชียมาอธิบายว่าเหตุใดสังคมไทยจึงพัฒนาไปอย่างล่าช้า โครงสร้างเศรษฐกิจ ไทยเป็นอย่างไรเมื่อเริ่มมีการแทรกเข้ามาของระบบทุนนิยมและระบบทุนนิยมกระทบโครง สร้างเศรษฐกิจไทยอย่างไร จักรทิพย์ได้ให้คำตอบที่ได้จากการค้นคว้าว่าสังคมไทยขาดชนชั้น กระจุกมือิสระ (bourgeoisie) ชนชั้นนี้ต้องแบ่งส่วนเกินทางเศรษฐกิจกับเจ้านายและข้าราชการ ไม่มีอำนาจทางการเมืองและไม่เป็นผู้นำทางวัฒนธรรม การขาดพัฒนาการของชนชั้นนี้ ในประวัติศาสตร์ทำให้ไม่สามารถพัฒนาเศรษฐกิจอุตสาหกรรมและระบบการเมืองไม่เป็นประ ชาธิปไตย⁽⁶¹⁾

โครงสร้างของสังคมใน ทฤษฎี วิถีการผลิตแบบเอเชียแบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ รัฐส่วนกลางและหมู่บ้าน รัฐส่วนกลางนั้นรวมศูนย์อำนาจมากเป็นผู้ควบคุมกรรมสิทธิ์ใน ที่ดินทั้งหมด กษัตริย์ถือตนเองว่าเป็นทั้งเจ้าชีวิตและเป็นเจ้าแผ่นดิน ในสภาพเช่นนี้ทุนอิสระ เกิดขึ้นได้ยากและในระดับหมู่บ้านก็มีแรงยึดเหนี่ยวกันภายในสูงทำให้ไม่มีชนชั้นอิสระแตก แยกออกมาจากหมู่บ้านเป็นชนชั้นกระจุกมื สังคมไทยโบราณพัฒนาจากหมู่บ้าน เมื่อเข้าสู่ สังคมศักดินา รัฐได้อ้างสิทธิเหนือแผ่นดินทั้งหมดว่าเป็นของกษัตริย์ รัฐเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับหมู่บ้านก็เพียงแต่ดึงเอาส่วนเกินออกจากหมู่บ้านเท่านั้น หมู่บ้านยังคงเป็นอิสระเป็นตัวของตัวเอง รัฐศักดินาที่เข้าไปควบคุมหมู่บ้านเป็นการครอบคลุมแต่เพียงภายนอก คือรัฐศักดินาเกณฑ์แรงงานและเก็บภาษีเป็นระยะ ๆ รวมทั้งการแพร่อุดมการณ์พุทธศาสนา ความเชื่อเรื่องบุญกรรม และพิธีกรรมศาสนาพุทธเข้าครอบหมู่บ้าน รัฐในสังคมศักดินาเป็นองค์กรนอกหมู่บ้านเข้าไป สัมผัสหมู่บ้านเพียงต้องการแรงงานส่วยสิ่งของหรือเงินเท่านั้นก็พอใจแล้ว รัฐไม่ได้เข้าไป พัฒนาหมู่บ้านคงปล่อยให้สภาพหมู่บ้านล้าหลังเหมือนชุมชนบรรพกาล⁽⁶²⁾

จักรทิพย์ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ในระดับหมู่บ้าน เห็นว่าลักษณะที่สำคัญ มากของระบบศักดินาคือ ขณะที่ชุมชนหมู่บ้านคงรักษาความผูกพันภายในแน่นแฟ้นเอาไว้ ระบบกรรมสิทธิ์เอกชนยังไม่เข้มแข็ง และกระบวนการแบ่งแยกชนชั้นยังไม่ดำเนินไปมาก รัฐ ได้ก่อกำเนิดขึ้นมีศูนย์กลางอยู่นอกหมู่บ้าน ความสัมพันธ์สำคัญจึงเป็นระหว่างหมู่บ้านและรัฐ ระหว่างชนชั้นชาวนากับชนชั้นขุนนางกับรัฐ ไม่ใช่ระหว่างเจ้าของที่ดินกับชาวนาแต่ละคน ทั้ง ยังขาดกระจุกมืชาวเมืองที่เข้มแข็งผู้นำการเปลี่ยนแปลงแบบในระบบฟิวดัลยุโรป ในความ สัมพันธ์โดยตรงระหว่างรัฐศักดินากับหมู่บ้าน รัฐอ้างว่าให้ความคุ้มครองหมู่บ้านจากการถูก โจมตีจากรัฐอื่น จัดบริหารสาธารณะเช่น การคมนาคม บุคคลลง และทำนุบำรุงศาสนาพุทธ แต่ทว่าความเป็นจริงคือรัฐขูดรีดหมู่บ้าน รัฐแปลกแยก (alienate) มากกว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียว

กับหมู่บ้าน ชาวนานั่นหวาดกลัวการเกณฑ์แรงงานมากที่สุด บางครั้งพวกเขาต่อต้านด้วยการหนีเข้าป่าคงอพยพกันไปทั้งหมู่บ้าน รัฐและชนชั้นเจ้านายข้าราชการมีฐานที่มั่นคงสามารถครอบงำสังคมศักดินาไทยมาตลอดในขณะที่ชุมชนหมู่บ้านมีความผูกพันกันแน่นแฟ้น กำเนิดของชนชั้นกรรมพิพื้นเมืองจึงหยุดชะงัก หน่อชนชั้นกรรมพิไทยคือพ่อค้าและช่างพื้นเมืองไม่สามารถพัฒนาพ้นจากความเป็นชาวนาได้⁽⁶³⁾

ในส่วนของ “เมือง” ซึ่งเป็นตัวจักรสำคัญในการทำให้สังคมศักดินายุโรปพังทลายลงและเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ฉัตรทิพย์อธิบายเมืองว่า เศรษฐกิจศักดินาไทยเป็นเศรษฐกิจที่ปราศจากเมืองการค้าของชนชั้นพ่อค้าและปราศจากเมืองหัตถกรรมของช่างฝีมือ แม้ว่ากรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางการค้ากับต่างประเทศของไทย ตั้งขึ้นมาก็เพื่อเป็นศูนย์การเมือง การปกครองเป็นจุดหมายเบื้องต้น เมืองต่าง ๆ ของไทยสมัยศักดินามีลักษณะเป็นเมืองการปกครองและวัฒนธรรมทางศาสนา คือเป็นตัวแทนและเป็นฐานของอำนาจรัฐทั้งทางการเมืองและความเชื่อ เป็นที่ตั้งกองทหาร กรม กอง ระบบราชการและเป็นที่ตั้งวัดหลวงบรรพบุรุษสาวิริยราชู เกณฑ์ส่วย ควบคุมความสงบเรียบร้อยของชนบทและพยายามครอบงำความเชื่อของหมู่บ้าน ในตอนปลายสมัยอยุธยาเป็นต้นมาการค้ากับต่างประเทศเฟื่องฟู คือ ค้ากับดินแดนจีน มลายูและสิงคโปร์ คนจีนได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองไทยมากขึ้น และโดยเหตุที่ไม่ต้องมีพันธะผูกพันแรงงานจึงทำการค้าขายได้สะดวกโดยเฉพาะมาทำหน้าที่เดินเรือและเก็บภาษี หรือค้าขายผูกขาดในสินค้าบางชนิดเช่น พืน เหล้า ให้ทางราชการ ปลุกพืชเศรษฐกิจส่งออกเช่น อ้อย พริกไทยที่เมืองกรุงเทพฯ และรอบ ๆ กรุงเทพฯ คือเมืองนครชัยศรี อยุธยา ปราจีนบุรี จันทบุรี และราชบุรี ในส่วนภาคใต้ก็มีเมืองที่เฟื่องฟูจากการค้าดีบุก และรังนกได้แก่ ชุมพร นครศรีธรรมราช ภูเก็ต ราชบุรี

ประเด็นเรื่องเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นประเด็นที่ฉัตรทิพย์ มีข้อคิดเห็นที่แตกต่างจากนิธิ เอียวศรีวงศ์ ฉัตรทิพย์ยอมรับในสมัยรัตนโกสินทร์ว่ากรุงเทพฯ และเมืองรอบ ๆ กรุงเทพฯ มีการค้าเฟื่องฟูขึ้นพร้อมกับเกิดการเปลี่ยนแปลงในโลกทัศน์ที่มีลักษณะมนุษย์นิยมดังที่นิธิสรูปไว้ในบทความเรื่อง “วรรณกรรมในสมัยรัตนโกสินทร์” แต่ต้องเน้นว่าเมืองการค้าที่เริ่มเกิดขึ้นในสมัยศักดินามีจำกัดเฉพาะแต่เมืองที่เอื้อชื่อเท่านั้น เพราะแม้เมื่อสิ้นสุดสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งหมายถึงว่าเปิดประเทศมาแล้วกว่า 50 ปี ชุมชนจีนยังกระจุกตัวอยู่ที่กรุงเทพฯ นครชัยศรี อยุธยา ปราจีนบุรี และราชบุรี คือในภาคกลางรอบ ๆ กรุงเทพฯ คนจีนในเมืองเหล่านั้นคิดเป็นร้อยละ 81.2 ของคนจีนในประเทศไทยทั้งหมดและถ้ารวมคนจีนในเมืองทางใต้ที่เอื้อชื่อไว้แล้วก็รวมเป็นคนจีนถึงร้อยละ 94.3 ของคนจีนในเมืองไทยทั้ง

หมด คนจีนทางเหนือและอีสานยังมีน้อย ชาวจีนที่เข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจในภาคกลาง และภาคใต้ก็ยังมีได้สร้างความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นกับชนบท และบทบาททางเศรษฐกิจของ ชาวจีนกำเนิดโดยผูกพันกับการค้าต่างประเทศคือ เคนเรือ เป็นเจ้าภาษีหรือพ่อค้าของป่าโดย รับช่วงจากพระคลังสินค้าและผลิตพืชเศรษฐกิจเฉพาะที่ส่งออกในท้องที่จำกัดได้แก่ ย้อย (น้ำตาล) และพริกไทย ความสัมพันธ์ของเมืองกับชนบททางการค้าจึงไม่สม่ำเสมอ เมืองที่ตั้งใน ภาคอีสานในช่วงรัชกาลที่ 1 - 5 ก็เป็นเมืองที่มีจุดมุ่งหมายในการปกครองทั้งสิ้น รัฐเป็นผู้ตั้ง เมืองเหล่านั้นขึ้นมาไม่ใช่เป็นเมืองเพราะการค้าหรือหัตถกรรม⁽⁶⁴⁾

ในประเด็นเรื่อง “ทุนนิยม” ฉัตรทิพย์สรุปว่ากำเนิดทุนนิยมไทยเป็นทุนนิยมที่ไม่ อิสระจากรัฐ เป็นทุนนิยมที่พึ่งอำนาจผูกขาดจากรัฐ เห็นได้ชัดจากระบบเจ้าภาษีนายอากร ริดส่วนเกินนอกกลไกทางเศรษฐกิจจากชาวบ้าน เรียกคอกเบี้ยแบบบูคริคและค่าเช่าที่ดินจาก ชาวนาเอาคือ ๆ ทั้งใช้วิธีการโกงและอำนาจอิทธิพลท้องถิ่น คือรับเอาจิตสำนึกของรัฐศักดินา ทำตัวคล้ายรัฐในการติดต่อกับหมู่บ้าน บูคริคส่วนเกินจากชนบทด้วยวิธีการบีบบังคับด้วยวิถี การผลิตเดิมคือวิธีการผลิตศักดินาแทนที่จะสร้างส่วนเกินจากการปรับปรุงการเกษตรในชนบท ให้ทันสมัย หรือตั้งโรงงานอุตสาหกรรม ทุนนิยมชนิดกาฝากนี้เกิดขึ้นในประเทศโลกที่สาม อื่น ๆ ด้วย ระบบทุนนิยมเกิดขึ้นภายนอกประเทศไทยแล้วจึงขยายเข้ามาในประเทศ แล้วเข้าไป กระทบหมู่บ้านขณะที่หมู่บ้านยังเป็นลักษณะเดิมอยู่ ไม่ได้ปรับเปลี่ยนโครงสร้างการผลิต และเทคโนโลยี ยังไม่พัฒนาระบบกรรมสิทธิ์เอกชนในที่ดิน ยังไม่มีหน่อที่เข้มแข็งของ กระจุกที่พื้นเมือง ทุนนิยมจึงเข้ากระทบกับชุมชนหมู่บ้าน ชาวบ้านก็ต้องต่อสู้เพื่อความอยู่ รอด⁽⁶⁵⁾

ฉัตรทิพย์สรุปว่าทั้งรัฐและระบบทุนไม่ใช่สถาบันของชาวบ้าน เข้ามาเอาผลประโยชน์จากชาวบ้านไม่ได้พัฒนาหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงไม่ได้เข้าร่วมกับสถาบันทั้งสองอย่าง เต็มใจ เป็นการถูกลากเข้าร่วม และในความจริงแล้วชาวบ้านต่อต้านรัฐและระบบทุนมาโดย ตลอดทั้งโดยปริยายและโดยโจ่งแจ้ง ลักษณะการผลิตเพื่อกินเพื่อใช้จึงคงสืบเนื่องมายาวนาน⁽⁶⁶⁾ ฉัตรทิพย์มองเห็นข้อดีของชุมชนหมู่บ้านว่า ในหมู่บ้านมีวัฒนธรรมที่ผูกมัดยึดเหนี่ยวกัน มีน้ำ ใจมอบให้กัน มีความภูมิใจในวัฒนธรรมของเขา สิ่งนี้ไม่ใช่ด้านลบของหมู่บ้านแต่เป็นด้าน บวกที่ทำให้หมู่บ้านไม่แตกสลาย เป็นศักยภาพที่ใช้ต่อสู้ทั้งกับรัฐและทุนตลอดมา

วิทยานิพนธ์ 3 ฉบับที่ใช้ทฤษฎีวิถีการผลิตของสังคมแบบเอเชียในการอธิบายชนชั้นนายทุนได้แก่ “ระบบเจ้าภีณายอากรสมัยกรุงศรีอยุธยา” ของ ญาดา ประภาพันธ์ “ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ.2398-2453)” ของสิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร และ “ทุนนิยมขุนนางไทย (พ.ศ.2475-2503)” ของสังคีต พิริยะรังสรรค์ วิทยานิพนธ์ทั้ง 3 ฉบับนี้อยู่ในการควบคุมของฉัตรทิพย์ นาถสุภา เป็นความพยายามที่ต้องการหาคำตอบว่าเหตุใดชนชั้นนายทุนไทยจึงอ่อนแอ ไม่สามารถเป็นนายทุนอิสระได้ เนื้อหาของงานทั้ง 3 ชิ้นนี้มีความต่อเนื่องกัน

ญาดา ประภาพันธ์ เสนอว่าระบบเจ้าภีณายอากรเกิดในสังคมศักดินา เพื่อฟูอย่างมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ระบบนี้เป็นระบบการผูกขาดภาษีของเอกชนซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวจีน เกิดจากความบกพร่องของรัฐศักดินาเองที่ไม่อาจจัดเก็บภาษีเองได้ต้องให้คนต่างชาติชาวจีนเข้ามาช่วยเก็บภาษีให้ และเกิดขึ้นในสังคมศักดินาไทยที่เต็มไปด้วยอำนาจเด็ดขาดแบบเผด็จการตะวันออก เจ้าภีณายเหล่านั้นทำหน้าที่เป็นกลไกให้กับรัฐได้รับอภิสิทธิ์มีฐานะเป็นกึ่งข้าราชการด้วย อภิสิทธิ์ที่เจ้าภีณายอากรได้รับนี้เจ้าภีณายได้ใช้ในทางที่ไม่ถูกต้องในการเก็บภาษีจากราษฎร มีผลให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนอย่างมาก แต่เจ้าภีณายอากรเหล่านั้นก็ได้รับความคุ้มครองอย่างดีจากรัฐศักดินา เพราะเจ้าภีณายอากรเป็นพวกเดียวกับชนชั้นศักดินาทำหน้าที่เป็นกลไกให้กับรัฐในการเก็บภาษีเช่นเดียวกับขุนนางภายใต้ระบบศักดินา⁽⁶⁷⁾

สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร เสนอเรื่อง “ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนไทย” ว่ามีความแตกต่างกับกำเนิดชนชั้นนายทุนในยุโรปเนื่องจากระบบศักดินามีความแตกต่างกัน ระบบศักดินายุโรปมีพื้นฐานอยู่ที่การผูกขาดครอบครองที่ดินโดยเจ้าขุนมูลนาย เจ้าขุนมูลนายจะมีกรรมสิทธิ์ในพื้นที่ดินและจะเป็นผู้ปกครอง ส่วนไพร่จะอยู่ในฐานะผู้ได้ปกครองเป็นผู้เช่าที่ดินที่เจ้าที่ดินจะต้องให้ความคุ้มครอง ไพร่จะต้องเสียภาษีหรือค่าเช่าที่ดินตอบแทนเจ้าที่ดิน ไพร่มีฐานะเป็นผู้เช่าแต่ไพร่ก็มีสิทธิส่วนตัวในปัจจัยการผลิตอยู่บ้าง เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเป็นเศรษฐกิจเงินตรา ที่ดินกลายเป็นแหล่งรายได้สำคัญ เจ้าที่ดินบางแห่งต้องการเปลี่ยนที่นาให้เป็นทุ่งเลี้ยงสัตว์ สภาพเช่นนี้ทำให้ชาวนาถูกขับไล่และหลุดออกจากพื้นที่ดิน หลังจากหลุดจากที่ดินชาวนากลายเป็นแรงงานอิสระและเป็นแรงงานที่ซื้อขายกันในตลาด ความสัมพันธ์มีการเปลี่ยนจากนายกับบ่าวมาเป็นลูกจ้างกับนายจ้าง ซึ่งเป็นลักษณะพื้นฐานของเศรษฐกิจแบบทุนอันจะนำไปสู่การทำลายอุตสาหกรรมแบบครัวเรือน เกิดกระบวนการคัดสรรกรรมแยกออกจากเกษตรกรรม ภายหลังจากการถูกตัดขาดจากพื้นที่ดิน ชาวนาได้มีสภาพเป็น

กรรมกรผู้มีชีวิตอยู่กับค่าจ้าง นายทุนได้เข้าควบคุมปัจจัยการผลิตสะสมความร่ำรวย ชนชั้นนายทุนในยุโรปเกิดขึ้นภายใต้การเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจเป็นชนชั้นที่มีความอิสระจากอำนาจรัฐเดิม ลักษณะเช่นนี้เกิดขึ้นได้เนื่องจากระบบการปกครองของศักดินายุโรปมีลักษณะกระจายอำนาจ⁽⁶⁸⁾

กำเนิดชนชั้นนายทุนในสังคมเอเชียและในประเทศไทยมีความต่างจากสังคม

ยุโรปศักดินาในเอเชียปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจ ความสัมพันธ์สังคมศักดินาจะเป็นความสัมพันธ์โดยตรงระหว่างพระมหากษัตริย์กับประชาชน ด้วยเหตุผลที่ว่าพระมหากษัตริย์ครอบครองผืนดินทั้งหมด ฐานะของพระมหากษัตริย์จึงเป็นเจ้าที่ดิน ราษฎรจะต้องเสียค่าเช่าที่ดินในรูปภาษีให้กับพระมหากษัตริย์ ขุนนางไม่มีฐานะเป็นเจ้าที่ดินเช่นในยุโรปแต่จะมีฐานะเป็นเพียงผู้บริหารหรือผู้จัดการทรัพย์สินของรัฐ ขุนนางมีโอกาสจะสร้างความมั่งคั่งให้กับตนเองตามระดับของอำนาจสั่งการ การที่รัฐศักดินารวมศูนย์และควบคุมอย่างเข้มงวด ทำให้ราษฎรมีพันธะที่ต้องส่งส่วย ไม่เกิดเมืองที่เป็นศูนย์กลางการค้าเช่นยุโรป สภาพเช่นนี้ทำให้พ่อค้าที่ถือกำเนิดภายใต้รัฐศักดินาจะมีฐานะเป็นเครื่องมือให้กับรัฐบาลและขุนนาง การค้าที่เกิดขึ้นเป็นการค้าเพื่อความพอใจของกษัตริย์และขุนนาง ซึ่งเป็นผู้ผูกขาดและควบคุมผลผลิตส่วนเกิน ชนชั้นพ่อค้าในรัฐศักดินาจึงขาดความเป็นอิสระมีพื้นฐานอยู่ที่การค้า เป็นอำนาจของทุนที่ต้องอยู่กับชนชั้นศักดินาและระบบราชการ ด้วยเหตุนี้สังคมแบบเอเชียจึงพัฒนาเข้าสู่ระบบทุนนิยมล่าช้าไม่มีพัฒนาเทคนิคการผลิต ทุนพ่อค้าไม่สามารถที่จะเร่งให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางชนชั้นให้เป็นแบบนายจ้างกับลูกจ้างซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญในระบบทุนนิยม นายทุนในสังคมแบบนี้จึงมีลักษณะเป็นนายทุนข้าราชการ (bureaucratic capitalist) มีหน้าที่ทั้งทางบริหารและกิจการทางเศรษฐกิจหรือบางครั้งทำหน้าที่เป็นนายทุนนายหน้าให้กับขุนนาง⁽⁴⁷⁾ ที่เห็นชัด ก็คือพวกเจ้าภาษีนาอาก

เมื่อระบบทุนนิยมแผ่เข้าสู่สังคมไทยได้ก่อให้เกิดนายทุนอีกลักษณะหนึ่ง ก็คือนายทุนนายหน้า (compradore capitalists) ทำหน้าที่การติดต่อกับชาวพื้นเมืองในการซื้อข้าว ไม้ ดีบุก และเพื่อจ่ายแจกสินค้าส่งเข้าสู่ภายในระบบเศรษฐกิจ ลักษณะดำเนินงานเพื่อประโยชน์ของนายทุนชาติตะวันตก ทำให้ฐานะเศรษฐกิจของชนชั้นนายทุนนี้ไม่มีอิสระเพียงพอที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างระบบเศรษฐกิจแบบดั้งเดิม ดังนั้นนายทุนส่วนนี้คือนายทุนนายหน้า⁽⁷⁰⁾ ลักษณะกำเนิดของนายทุนไทยทั้งเกิดในระบบศักดินาที่เป็นนายทุนข้าราชการและเกิดเมื่อระบบทุนนิยมโลกเข้าสู่สังคมไทยเป็นนายทุนนายหน้าล้วนแต่อ่อนแอ ไม่สามารถนำการเปลี่ยนแปลงทั้งทางเศรษฐกิจการเมืองและวัฒนธรรมให้กับสังคมไทยได้

สังคิต พิริยะรังสรรค์ เสนอความเห็นในเรื่อง “ทุนนิยมขุนนางไทย(พ.ศ.2475-2503)” ว่า ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 แล้ว วิธีการผลิตที่ล้าหลัง ซึ่งได้แก่วิธีการผลิตแบบศักดินาเอเชีย (Asiatic Mode of Production) ยังคงครอบงำสังคมไทยอยู่ อำนาจทางเศรษฐกิจของชนชั้นเจ้าที่ดิน อิทธิพลทางการเมืองและการบริหารงานแบบศักดินาจึงยังคงดำรงอยู่อย่างหนาแน่นในโครงสร้างของสังคมไทย คณะราษฎรสามารถยกเลิกความสัมพันธ์ทางการผลิตแบบศักดินาได้บางส่วน แต่มิใช่เป็นการทำลายความสัมพันธ์ทางการผลิตแบบเดิมให้ตกไปโดยมูลฐาน เมื่อความสัมพันธ์ทางการผลิตดังกล่าวยังคงอยู่ คณะผู้ปกครองใหม่ได้เข้าสวมอำนาจภายใต้โครงสร้างทางการเมือง การบริหารระบบเดิมจึงยังคงมีอิทธิพลทางการเมืองสูงมากเสมือนพระมหากษัตริย์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ในระหว่าง พ.ศ.2475-2503 คณะผู้ปกครองใหม่ได้ก่อตั้งบริษัทส่วนตัวขึ้น บริษัทเหล่านี้ดำเนินธุรกิจโดยใช้สิทธิการคุ้มครองเป็นพิเศษของรัฐ และยังใช้อิทธิพลของนักการเมืองในการดำเนินธุรกิจด้วย ลักษณะนี้เรียกว่า “ทุนนิยมขุนนาง” ทุนนิยมขุนนางนี้เริ่มมาจากการที่ผู้ปกครองใหม่ต้องการสร้างทุนนิยมแห่งรัฐ (state capitalist) เพื่อเป็นแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจของชาติต่อมาภายหลังปี 2490 ผู้ปกครองทหารได้ใช้ทุนนิยมแห่งรัฐตอบสนองความต้องการผลประโยชน์ของตนและพรรคพวก ผู้ปกครองกลับกลายเป็นนายทุนเสียเอง ทั้งมีผลประโยชน์ในรัฐวิสาหกิจและบริษัทส่วนตัวที่สร้างขึ้น⁽⁷¹⁾

ทุนนิยมแห่งรัฐและทุนนิยมขุนนางที่เกิดขึ้นนี้ไม่ได้เป็นปรปักษ์กับระบบศักดินาที่ยังคงฝังรากอยู่ในสังคมไทย และยังเป็นอุปสรรคต่อการขยายตัวของทุนทั้งทุนต่างชาติและทุนภายในของไทย ชนชั้นนายทุนไทยต้องเติบโตภายใต้ระบบการค้ำแบบอุปถัมภ์ของนายทุนขุนนาง ทำให้ชนชั้นนายทุนไทยไม่มีเจตจำนงแน่วแน่ที่จะสถาปนาระบบทุนนิยมที่แท้จริง เพราะเหตุว่าภายใต้ระบบอุปถัมภ์ของนายทุนขุนนาง ชนชั้นนายทุนไทยสามารถจะหากำไรได้สูงกว่าชนชั้นนายทุนจึงอยู่ด้วยการแบ่งปันผลกำไรกับนายทุนขุนนาง ซึ่งภาระทั้งหมดจะตกอยู่กับประชาชน พัฒนาการของชนชั้นกระฎุมพีไทยจึงเป็นพัฒนาการที่ขาดอิสระ การดำรงอยู่ของนายทุนขุนนางเป็นอุปสรรคต่อพัฒนาการของทุนนิยมแห่งชาติ และเป็นเหตุผลฐานอันหนึ่งที่เป็นตัวกำหนดความยากจนในสังคมไทย⁽⁷²⁾ สังคิตเห็นว่าลักษณะนายทุนขุนนางของไทยและจีนเหมือนกัน เนื่องจากมีพื้นฐานระบบศักดินาแบบตะวันออกเหมือนกัน

ในปีพ.ศ. 2540 ฉัตรทิพย์ พิมพ์เผยแพร่งานเรื่อง “เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต” โดยเขียนร่วมกับทุนศักดิ์ธานีกรประดิษฐ์ นักศึกษาผู้เขียนวิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย งานชิ้นนี้ชี้ให้เห็นว่าชุมชน คือ แก่น

คือ สารแท้ของสังคมและวัฒนธรรมไทย โดยมีข้อสรุปสำหรับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจภาคใต้ว่ามีลักษณะความเป็นอิสระของหมู่บ้าน หมู่บ้านภาคใต้ตะวันออกมีฐานทรัพยากรอุดมสมบูรณ์ ทำให้เลี้ยงตัวเองได้ มีการแลกเปลี่ยนผลผลิตด้วยน้ำใจความช่วยเหลือซึ่งกันและกันทั้งภายในหมู่บ้านหนึ่ง ๆ และระหว่างหมู่บ้านรวมกันเป็นเครือข่ายในแต่ละท้องถิ่น ทั้งจัดการกันเองในเครือข่ายได้เป็นอย่างดีด้วยสายใยวัฒนธรรม ทำให้ชาวบ้านมีความมั่นคงเข้มแข็ง รัฐและระบบทุนนิยมเป็นสถาบันภายนอก ลักษณะของภาคใต้ที่เด่นชัดที่สุด คือ การแยกเป็น 2 ขั้ว เครือข่ายหมู่บ้านฝ่ายหนึ่ง รัฐและระบบทุนนิยมอีกฝ่ายหนึ่ง⁽⁷³⁾

ผลงานอีกชิ้นหนึ่งในการควบคุมของฉัตรทิพย์ ที่ยังคงยืนยันการใช้ทฤษฎีแบบวิธีการผลิตแบบเอเชีย คือเรื่อง “แนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียกับการอธิบายหมู่บ้านไทย” ของภัคพัฒน์ ทิพย์ประไพ งานชิ้นนี้เป็นวิทยานิพนธ์ทางเศรษฐศาสตร์ที่นำมาพิมพ์เผยแพร่ในปี พ.ศ.2540 เช่นกัน ภัคพัฒน์กล่าวถึงปัญหาหลักของพัฒนาการเศรษฐกิจไทย ได้แก่การขาดชนชั้นใหม่อันได้แก่ชนชั้นกระฎุมพีอิสระ ซึ่งจะเป็นผู้ลุกขึ้นมาทำการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของระบบเศรษฐกิจสังคมให้พัฒนาขึ้นมาเป็นแบบใหม่ หลุดพ้นจากพันนาการของระบบศักดินาเดิมได้ สาเหตุสำคัญประการหนึ่งก็คือ แรงเกาะเกี่ยวภายในชุมชนหมู่บ้านไทยที่ไม่เปิดโอกาสให้ชาวบ้านแยกตัวออกไปเป็นชนชั้นใหม่และแม้จะมีการเปิดประเทศในปีค.ศ.1855 ก็ไม่สามารถก่อให้เกิดชนชั้นกระฎุมพีขึ้นจากชาวนาได้ เพราะถึงจะมีการผลิตเพื่อขายขึ้นมา แต่วิธีการในการผลิตยังคงเป็นแบบเดิมอยู่ดี ดังนั้นความสามารถในการอธิบายชุมชนหมู่บ้านไทยจึงมีความสำคัญยิ่ง ต่อการทำความเข้าใจกระบวนการก่อรูปของระบบเศรษฐกิจสังคมไทยมาจนถึงปัจจุบัน⁽⁷⁴⁾ ในการเข้าใจชุมชนหมู่บ้าน แนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียมีจุดเด่นที่สำคัญคือ พลังในการอธิบายหมู่บ้านบนโลกทัศน์เรื่องความสอดคล้องกับธรรมชาติ ชีวิตชุมชนและการต่อสู้กับรัฐ ภายใต้กรอบวิธีคิดแบบเอนองศ์รวมแบบชาวบ้าน หมู่บ้านไทยมีทิศทางการพัฒนาของตัวเอง สืบเนื่องมาจากประวัติศาสตร์อันยาวนานสั่งสมกันมานับร้อยปี หมู่บ้านต้องเผชิญหน้ากับรัฐซึ่งมีพัฒนาการในตัวของรัฐเองเช่นกัน จนกระทั่งท้ายที่สุด หมู่บ้านไทยต้องเผชิญหน้ากับทั้งรัฐและทุนคั่งสภาพการณ์ที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน⁽⁷⁵⁾ ภัคพัฒน์เพิ่มเติมการอธิบายสังคมในปัจจุบันว่าเศรษฐกิจภาคเมืองของไทยถูกผนวกเข้ากับเศรษฐกิจโลกภายใต้ระบบทุนนิยมแล้วโดยสมบูรณ์ ขณะที่เศรษฐกิจหมู่บ้านกำลังถูกดูดรีดจากภาคเมืองอย่างรุนแรงจนกำลังล่มสลาย เศรษฐกิจภาคเมืองจะต้องคืนรนต่อสู้เพื่อเอาตัวรอด และยุติการทำลายภาคหมู่บ้านหรือประชาชน เพราะการสูญเสียภาคประชาชนก็จะเป็นการทำลายฐานรองรับของตัวเองโดยไม่รู้ตัว⁽⁷⁶⁾

การใช้ทฤษฎีวิธีการผลิตแบบเอเชียในการวิเคราะห์สังคมได้รับการวิจารณ์ว่ามองระบบเศรษฐกิจในสังคมศักดินาที่หยุดนิ่งมากเกินไป ทำให้เห็นว่าสังคมไทยขาดพลังในการพัฒนาด้วยตัวเอง การโต้แย้งในวงวิชาการในทฤษฎีนี้จะเป็นการโต้แย้งทั้งในแง่ทฤษฎีและแง่ข้อมูลที่ใช้

4. การศึกษาเพื่อหาศักยภาพภายในสังคมไทย

การศึกษาแนวนี้เป็นปฏิกิริยาตอบโต้การศึกษาสังคมไทยโดยใช้ทฤษฎีวิธีการผลิตแบบเอเชีย การศึกษาแนวนี้เห็นว่าภายในสังคมศักดินาไทยก่อนมีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในปี พ.ศ.2398 สังคมศักดินาไทยมีการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจ ไม่อยู่ในสภาพหยุดนิ่งเหมือนแนวที่จักรทิพย์ นาถสุภา นำเสนอ

Lysa Hong ชาวสิงคโปร์เขียนวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอกที่มหาวิทยาลัยซิดนีย์ ประเทศออสเตรเลีย ชื่อเรื่อง “The Evolution of The Thai Economy in The Early Bangkok Period and Its Historiography” งานชิ้นนี้ทำเสร็จในปี พ.ศ.2524 ประเด็นสำคัญที่นำเสนอคือการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นสมัยก่อนทุนนิยม ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงสำคัญ คือ มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจเนื่องจากการค้ากับต่างประเทศและรัฐต้องการรายได้ใช้ในสงคราม สร้างวัด และสร้างเมืองใหม่ การค้านี้ก่อให้เกิดการผลิตเพื่อส่งออกได้แก่ พริกไทย น้ำตาล ฯลฯ การเคลื่อนไหวในเศรษฐกิจส่งออกส่งผลให้เกิดการเคลื่อนไหวเศรษฐกิจการค้าภายในด้วย เนื่องจากมีเอกชนชาวจีนอพยพเข้ามามากทั้งช่วยในเรื่องการค้าต่างประเทศและการค้าภายใน การปฏิรูประบบการเก็บภาษีอากรโดยการจัดระบบเจ้าภาษีนายอากรขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อให้เกิดการขยายตัวทางการค้าด้วย ชาวจีนได้เข้ามารับประมูลเป็นเจ้าภาษีนายอากรและทำการผูกขาดการค้าหลายชนิดเพื่อหารายได้ให้กับรัฐ ซึ่งรายได้ของรัฐในด้านการค้ากับต่างประเทศจะเริ่มลดลงตั้งแต่ พ.ศ.2369 เมื่อทำสนธิสัญญาเบอร์นี⁽⁷⁷⁾

ต่อมานิธิ เอียวศรีวงศ์ เขียนบทความเรื่องวัฒนธรรมกะหลุมพืดกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ พิมพ์เผยแพร่ในปี พ.ศ.2525 นิธิเริ่มดำเนินงานโดยการเสนอความคิดว่าในสังคมไทยมีวิวัฒนาการที่น่าตื่นตาตื่นใจ ไม่หยุดนิ่งและไม่เห็นด้วยกับการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับตะวันตกโดยไม่เพียงแต่มองว่าตะวันตกเป็นผู้ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยแต่ยังเป็นผู้กำหนดความเปลี่ยนแปลงนั้นอย่างมากด้วย การไม่สนใจรากฐานภายในทำให้ไม่สามารถ

อธิบายได้ว่าสังคมไทยพัฒนามาสู่สภาพปัจจุบันนี้ ซึ่งไม่เหมือนตะวันตกแต่ก็ไม่เหมือน “สยามเก่า” ได้อย่างไร นิธิยัว่าแรงผลักดันภายนอกเพียงอย่างเดียวไม่เคยกำหนดแนวทางการเปลี่ยนแปลงสังคมได้อย่างแท้จริง การศึกษาเรื่องสยามเก่า ซึ่งเป็นยุคก่อนการปฏิรูป สมัยรัชกาลที่ 5 ต้องพิจารณาสภาพที่มีใช้สภาพที่หยุดนิ่งตายตัวอย่างที่มีกนิยมทำกัน และจะต้องศึกษาความสัมพันธ์ของยุค “สยามเก่า” กับ “สยามใหม่” ให้มากกว่าที่เคยทำไปแล้ว⁽⁷⁸⁾

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งผู้คนมักมองว่าไม่มีอะไรโดดเด่นเป็นเพียงยุคที่สืบเนื่องจากอยุธยาและมักมองว่าสังคมในยุคนี้หยุดนิ่งไม่เคลื่อนไหว แต่ในความเป็นจริงแล้ว จากการศึกษาเศรษฐกิจและวัฒนธรรมในยุคนี้ พบว่าเป็นยุคที่มีการก่อรูปของความคิดที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงอย่างลึกซึ้ง กลไกของรัฐเองก็ตื่นตัวขึ้นพร้อมที่จะรับกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้น การศึกษาภาพของยุคนี้อย่างชัดเจนจะทำให้เข้าใจการปฏิรูปที่เกิดขึ้นใน สมัยรัชกาลที่ 5 ได้ชัดเจนขึ้น⁽⁷⁹⁾

เศรษฐกิจแบบตลาดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ขยายกว้างและลึกมากกว่าใน สมัยอยุธยา การค้ากับต่างประเทศของรัฐบาลมีความสำคัญอย่างมากเพราะเป็นแหล่งรายได้สำคัญในการหล่อเลี้ยงรัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ ระบบไพร่ที่เป็นแหล่งผลประโยชน์และแรงงานของรัฐได้เสื่อมลง แรงงานรับจ้างมีมาก รัฐบาลก็ว่าจ้างแรงงานชาวจีนเข้ามาทำงาน สาธารณะมาก ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราได้ขยายตัวอย่างมากในรัชกาลที่ 3 รัฐเก็บส่วยจากไพร่ในรูปของเงินเป็นจำนวนมาก รัฐมีรายได้จากการแต่งสำเภาค้าขายกับต่างประเทศ รายได้จากการค้ากับต่างประเทศนี้มากกว่าในสมัยปลายอยุธยา การค้ากับต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้มีทั้งเพิ่มขึ้นทางปริมาณ มีความหลากหลายในตัวสินค้าและสินค้าที่ส่งออก มีการใช้แรงงานเพิ่มขึ้น แรงงานเหล่านี้เป็นแรงงานว่าจ้าง⁽⁸⁰⁾ สินค้าที่รัฐนำไปค้ากับต่างประเทศก็เป็นสินค้าที่รัฐนำเงินไปซื้อเพิ่มเติมด้วย นอกจากสินค้าออกทำให้เกิดการขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตราแล้ว ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้สินค้าเข้าก็ถูกนำเข้ามำจำหน่ายให้กับราษฎรบริโภคมากขึ้น ด้วยสภาพของการค้าเสรีเริ่มมีมากขึ้น สินค้าที่จำหน่ายในประเทศไม่ได้มาจากการจำหน่ายแบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้า⁽⁸¹⁾ การผลิตสินค้าเพื่อตลาดมีมากขึ้น การค้าของเอกชนก็เพิ่มสูงขึ้นเช่นกัน รายได้จากการค้าเป็นพื้นฐานรายได้สำคัญของรัฐในสมัยนี้ ระบบเจ้าภาษีอากรที่เพิ่มมากขึ้นก็เนื่องมาจากการขยายตัวของการผลิตเพื่อส่งออก⁽⁸²⁾

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในสมัยนี้ส่วนสำคัญมาจากพ่อค้าที่เกิดขึ้นในระบบ ศักดินาพ่อค้าเหล่านี้เป็นชาวจีนที่ยังต้องอาศัยอภิสิทธิ์ของตนในโครงสร้างศักดินาเพื่อประโยชน์ในธุรกิจของตน พ่อค้าเหล่านี้เป็นชาวจีนแม้มิได้มีกำเนิดในระบบศักดินาแต่ก็พยายาม

สร้างความสัมพันธ์กับชนชั้นนำในระบบศักดินา ในบางครั้งก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าภีณาย
 อารที่ไครองตำแหน่งและราชทินนาม ในบางครั้งก็สามารถผูกสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับ
 ชนชั้นนำโดยการสมรส และดังที่ปรากฏหลักฐานอยู่เสมอว่าจะต้องติดสินบนหรือแบ่งผล
 ประโยชน์ทางการค้าของตนกับชนชั้นนำในระบบศักดินา การค้าของเอกชนจีนจึงมิใช่การค้า
 ของพ่อค้าอิสระ แต่เป็นพ่อค้าที่พร้อมจะสมยอมต่อระบบศักดินา และพร้อมจะถูกดูดซึมเข้า
 ไปในระบบนั้น เพื่อถอยประโยชน์จากระบบให้แก่การค้าของตน การเพิ่มขึ้นของการค้าต่าง
 ประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ไม่ได้ก่อให้เกิดชนชั้นใหม่ที่เป็นอิสระจากระบบศักดินา
 แต่มีผลทำให้ชนชั้นนำในระบบศักดินานั้นเองเปลี่ยนแปลงลักษณะตนเองไปเป็นกระฎุมพีขึ้น
 กล่าวคือมีฐานอำนาจที่สำคัญผูกพันอยู่กับการค้า มีโลกทรรศน์ ค่านิยม และระสนิยมที่
 คล้ายคลึงกับกระฎุมพีในท้องถิ่น⁽⁸³⁾

ชาวจีนเข้าไปมีบทบาทในการผลิตเพื่อส่งออกเช่นการผลิตพริกไทยการผลิตน้ำตาล
 การทำเหมืองแร่ดีบุก อุตสาหกรรมต่อเรือ การค้าภายในชาวจีนก็ได้เข้าไปมีบทบาทด้วย ชาว
 จีนได้นำสินค้าจากประเทศจีนเข้ามาจำหน่ายให้กับชาวไทย การค้าภายในทำให้ชาวจีนกระจาย
 ไปอยู่ตามส่วนต่าง ๆ ของประเทศ และเข้าไปอยู่ตามชุมชนเมืองเกือบทุกแห่งในท้องที่ภาค
 กลางและภาคใต้ การอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมเพื่อตลาดก็ดึงชาวจีนไปสู่เมืองที่เป็นแหล่ง
 อุตสาหกรรมและเขตที่มีการเพาะปลูกเพื่อพาณิชย์⁽⁸⁴⁾

ประเด็นเรื่องของการค้าข้าว การศึกษาที่ผ่านมาระบุว่าขยายตัวหลังการทำสนธิ
 สัญญาเบาว์ริง เรื่องการค้าข้าวนี้เป็นตัวทำให้สังคมไทยเปลี่ยนเข้าสู่ระบบทุนนิยม นิธิได้กล่าว
 ว่าการค้าข้าวทำกันตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้ว ชาวจีนได้นำสินค้าไปแลกเปลี่ยน
 กับข้าวที่เหลือจากการบริโภคของชาวบ้าน พ่อค้าพวกนี้จะเป็นพ่อค้าเร่ พ่อค้าที่ใหญ่กว่าพ่อค้า
 เร่ซึ่งมีทุนพอจะบรรทุกข้าวเข้ามาในกรุงเทพฯ และเมื่อมาถึงกรุงเทพฯ แล้วก็ต้องผ่านพ่อค้า
 ที่กรุงเทพฯ ก่อนจะถึงผู้บริโภคในกรุงเทพฯ ข่ายของการค้าข้าวซึ่งชาวจีนได้วางไว้ตั้งแต่สมัย
 รัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้จะเป็นประโยชน์อย่างใหญ่หลวงแก่การค้าข้าว ซึ่งจะเป็นปริมาณเพิ่ม
 ขึ้นอย่างคึกคักนับหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง เมื่อข้าวกลายเป็นสินค้าออกอันดับหนึ่งของประเทศ
 ไทย ทั้งทางการค้านี้ทำให้ชาวจีนประสบความสำเร็จในการแข่งขันการค้าข้าวและโรงสีต่อ
 พวกฝรั่ง⁽⁸⁵⁾

"เมือง" เป็นสภาพแวดล้อมที่สำคัญของวัฒนธรรมกระฎุมพี นิธิมีความเห็นต่างจากฉัตรทิพย์ในประเด็นนี้อย่างชัดเจน โดยเสนอว่าเมืองเป็นที่ตั้งของอำนาจและเป็นที่ตั้งของตลาด ในฐานะที่ตั้งของอำนาจ เมืองเป็นชุมชนเพราะผู้ดำรงอำนาจต้องการมีคนไว้ใช้สอยและเป็นกำลังของตน ในส่วนฐานะของตลาดนั้นเมืองมักตั้งอยู่ในเส้นทางคมนาคม กล่าวคือสามารถใช้เป็นที่แลกเปลี่ยนสินค้าของราษฎรได้ในวงกว้าง นิธิเห็นว่าเมืองของรัตนโกสินทร์ตอนต้นมี 2 สถานะคือเป็นศูนย์อำนาจและเป็นเมืองการค้าด้วย ตลาดที่อยู่ในเมืองนั้นเกิดจากการขยายตัวทั้งการค้าภายในและต่างประเทศ กระฎุมพีไม่ได้สร้างเมืองใหม่เหมือนในยุโรป เนื่องจากกระฎุมพีถือกำเนิดและพัฒนาขึ้นในชุมชนชั้นนำคังนั้นจึงอาศัยอยู่ในเมืองเก่าของศักดินา⁽⁸⁶⁾

ความเฟื่องฟูของเมืองกระฎุมพี ทำให้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มีวัฒนธรรมของกระฎุมพีเกิดขึ้น โดยศึกษาได้จากงานวรรณกรรมต่าง ๆ ที่เกิดในสมัยนี้ วรรณกรรมแบบสำนิยมและมนุษยนิยมจึงเกิดขึ้น สำนิยม (Realism) เกิดจากกระฎุมพีที่ไม่นิยมบริโภควรรณกรรมที่ไกลตัวขัดกับความเป็นจริง การธุรกิจและความสำเร็จจากการธุรกิจสอนในกระฎุมพีให้มีความสำคัญแก่โลกนี้และมีความเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น ซึ่งอาจเรียกว่าร่องรอยของสำนิยมก็ได้ ดังเช่นวรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผน⁽⁸⁷⁾ สำนิยมทำให้เริ่มรังเกียจไสยศาสตร์บางประเภท ในขณะเดียวกันพุทธศาสนาแนวที่ได้รับการเฟื่องฟูในต้นรัตนโกสินทร์เน้นความสำคัญของ "โลกนี้" มากขึ้น อีกทั้งให้ความสนใจกับความจริงเชิงประสบการณ์ของชนชั้นสูง ทำให้เห็นความสำคัญของมนุษย์มากกว่าสมัยที่ผ่านมา อาจเรียกความสนใจเช่นนี้อีกอย่างกว้าง ๆ ว่า "มนุษยนิยม" คือเห็นมนุษย์มากขึ้น ลักษณะมนุษยนิยมเห็นได้ชัดเจนขึ้นในสมัยนี้ ทำให้วรรณกรรมในสมัยนี้แตกต่างจากสมัยอยุธยา⁽⁸⁸⁾

ความหมายของกระฎุมพีของนิธินั้นไม่ใช่แต่เพียงพ่อค้าเท่านั้น ชนชั้นนาระบบศักดินาก็ได้เปลี่ยนแปลงตัวเองเป็นกระฎุมพีคือ มีทรัพย์สินเป็นรากฐานของอำนาจไม่น้อยไปกว่าการคุมกำลังไพร่ พันธะในระบบศักดินาเริ่มผ่อนคลายซึ่งเกิดการจ่ายเงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงานเพิ่มขึ้น การลดการเข้าเฝ้าของไพร่ เกิดแรงงานเสรีซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนจนที่อพยพเข้ามาเป็นแรงงานในไร่ฮ้อย พริกไทย ตลอดจนเป็นพ่อค้าเร่ พ่อค้าสำเภา พ่อค้านำเข้า-ออก การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจได้ส่งผลทางสังคมทำให้ชนชั้นสูงเปลี่ยนแปลงด้วย คือได้เป็นกลุ่มที่สร้างวัฒนธรรมกระฎุมพีขึ้นมา

แนวคิดเริ่มการเปลี่ยนแปลงสังคมโดยพลังภายในของ นิธิ นี้ได้รับการขานรับในวงการวิชาการอย่างมากและได้เกิดงานที่เดินตามการอธิบายเช่นนี้ ที่สำคัญคืองานของเสกสรรค์ ประเสริฐกุล เสนองาน 2 ชิ้น คือ บทความเรื่อง “บทบาทของชนชั้นนายทุนจีนในสังคมไทย” ในปีพ.ศ.2531 และวิทยานิพนธ์ในเรื่อง “The Transformation of The Thai State and Economic Change (1855-1945)” ในปีพ.ศ.2532 ในงานชิ้นแรกเรื่องบทบาทของชนชั้นนายทุนจีน เสกสรรค์ชี้ปัญหาการศึกษาที่ผ่านมา 3 ปัญหา คือ

1. การให้ความสำคัญกับตะวันตกมากเกินไปจนระบุว่าสังคมไทยเป็นสังคมกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งเมืองศักดินา การวิเคราะห์แนวนี้นำให้มองข้ามบทบาทของนายทุน(จีน)ท้องถิ่น ที่ได้มีอิทธิพลอย่างสูงในเศรษฐกิจไทยตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์
2. การวิเคราะห์สังคมโดยใช้คำว่ารัฐศักดินาอย่างค่อนข้างคลุมเครือและไม่ค่อยชี้ชัดลงไปว่ามีการเปลี่ยนแปลงอะไรบ้าง ในความเป็นจริงแล้วนายทุนในประเทศมีบทบาทอย่างสูงในการผลักดันให้มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของรัฐ โดยเฉพาะช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนแปลงจากรัฐดั้งเดิมมาเป็นรัฐสมัยใหม่
3. นักวิชาการนำเอาจินตภาพของคำว่าชาติในปัจจุบันไปใช้พิจารณาประวัติศาสตร์สมัยเก่า และแยกคนจีนออกเป็นต่างชาติดังแต่ต้นจนจบ ทำให้ดูเหมือนว่าปัญหาใด ๆ ก็ตามที่คนจีนเกิดกับชนชั้นอื่น ๆ ในฐานะที่คนจีนเป็นเจ้าภาษีนายอากรหรือนายทุนนั้นคนจีนจะต้องเป็นผู้รับผิดชอบ เป็นแพะรับบาปในขณะที่รัฐนั้นบริสุทธิผู้ค่องมาตั้งแต่ต้น⁽⁸⁹⁾

เสกสรรค์เสนอว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นระบบไพร่เสื่อมไปแล้ว ไม่อาจเป็นฐานทางเศรษฐกิจให้กับรัฐในการสร้างเมืองใหม่ได้ ชาวจีนที่ทำการผลิตนอกระบบไพร่เป็นปัจจัยสำคัญในการฟื้นตัวของรัฐกรุงเทพฯ คือช่วยรัฐในการค้าขายกับต่างประเทศในฐานะที่เป็นทั้งผู้จัดการและผู้ผลิต เขาเห็นด้วยกับความคิดที่ว่าผลิตเพื่อส่งออกนั้นเฟื่องฟูมาตั้งแต่ก่อนทำสนธิสัญญาเบาว์ริง และการผลิตนี้เองที่ลุดให้ระบบไพร่ที่เสื่อมโทรมอยู่แล้วยิ่งเสื่อมเข้าไปอีก การผลิตเพื่อส่งออกนี้เองที่เป็นตัวสั่นคลอนความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับราษฎรโดยผ่านทางภาษีที่หันมาเก็บในรูปเงินตราแทนแรงงานเกณฑ์มากขึ้น พ่อค้าเจ้าภาษีนายอากรชาวจีนได้เข้ามามีบทบาทในการกระตุ้น และแปรเศรษฐกิจจากการผลิตเพื่อใช้เองให้มาเป็นการผลิตเพื่อขาย คนจีนได้เข้ามาทำให้เศรษฐกิจที่ทรุดโทรมหลังจากการถูกทำลายจากพม่าให้กลับกลายมาเป็นเศรษฐกิจที่เฟื่องฟูอีกครั้งหนึ่ง⁽⁹⁰⁾

ระบบเจ้าภาษีนายอากรที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีผลกับรัฐไทย คือ

1. เจ้าภาษีนายอากรนี้ล้วนเป็น “เจ้าพ่อ” มีอัยยู่ในการคุ้มครอง มีกำลังอาวุธส่วนตัว เพราะฉะนั้นช่วงนี้รัฐไทยจะอาศัย “เจ้าพ่อ” ซึ่งเป็นพวกพ่อค้าจีนรวบรวมผลประโยชน์มาไว้ที่ส่วนกลาง ซึ่งสิ่งนี้จะเป็พื้นฐานที่สำคัญของการปฏิรูปการปกครองเพื่อรวมศูนย์อำนาจต่อมา

2. การเก็บภาษีของเจ้าภาษีนายอากรเป็นไปอย่างเข้มงวด จึงเป็นการสร้างความสัมพันธ์ที่ตึงเครียดระหว่างรัฐและราษฎร ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและเจ้าภาษีนายอากรที่ใกล้ชิดและเกื้อกูลกันนี้ทำให้ทั้งรัฐและชนชั้นนายทุนเติบโต การเข้ามาของทุนนิยมตะวันตกด้วยการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงเป็นตัวแทนความสัมพันธ์ของเจ้าภาษีนายอากรกับรัฐทำให้พันธมิตรด้านนี้จางลง เพราะภาษีที่เป็นรายได้สำคัญจะถูกกำหนดจากสนธิสัญญาว่าให้รัฐเป็นผู้ดำเนินการเก็บเอง คือ ภาษีสินค้านำเข้า-สินค้านำออก อย่างไรก็ตามหลังการทำสนธิสัญญานี้พ่อค้ามีอิสระมากขึ้น เพราะการใช้อำนาจทางการเมืองมาคำนวณการทำธุรกิจทำไม่ได้อีกต่อไปแล้ว การไม่พ่ายแพ้ในการแข่งขันการค้ากับฝรั่งเป็นเครื่องพิสูจน์ว่าชนชั้นนี้ไม่อ่อนแออย่างที่หลายคนประเมิน เนื่องจากพ่อค้าจีนมีเครือข่ายในการทำการค้าขายในประเทศไทยซึ่งได้สร้างสมกันมานานตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 โดยในธุรกิจการค้าข้าวที่คนจีนมีความได้เปรียบทางตลาดคือ ขายให้กับคนจีนในประเทศจีนและชาวจีนในโพ้นทะเล⁽⁹¹⁾

ฐานทางเศรษฐกิจที่มั่นคงของชาวจีนมีบทบาทสำคัญในการคำนวณอำนาจรัฐไทยคือจะเป็นฐานสำคัญของการสถาปนาการปกครองแบบใหม่ คือ ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ รายได้ของรัฐส่วนใหญ่จะมาจากภาษีการค้าซึ่งเกิดจากการกระทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวจีนรายได้จากภาษีออบายมุขอันได้แก่ ฝิ่น การพนัน หวยและเหล้า คิดเป็นร้อยละ 50 ของภาษีทั้งหมดก็เก็บจากชาวจีน รายได้ของรัฐจากชาวจีนนี้ทำให้รัฐยึดหยุ่นต่อชาวนา ทำให้รัฐยังคงรักษาอุดมการณ์จงรักภักดีกับชาวนาได้ และยังใช้สร้างรัฐใหม่สร้างอำนาจให้กระทรวงมหาดไทย และสร้างทางรถไฟเพื่อขยายการปกครองของกรุงเทพฯออกไป รวมทั้งใช้เป็นเงินเดือนข้าราชการสมัยใหม่ที่เข้ามาแทนที่ขุนนางแบบเก่า เพราะฉะนั้นคนจีนจึงอยู่เบื้องหลังการเติบโตของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ 5 ถ้าไม่มีพ่อค้าจีนแล้วระบบนี้เกิดขึ้นไม่ได้ ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นความคืบหน้าของประวัติศาสตร์ไทยอีกก้าวหนึ่ง เพราะเป็นการยกเลิกความสัมพันธ์เก่าระหว่างรัฐกับราษฎร เพราะแทนที่ไพร่จะต้องสังกัดหมวดหมู่ กรม กองและถูกเรียกใช้ได้ทุกเวลา กลายมาเป็นพลเมืองของอำนาจ ๆ เดียวที่อยู่ไกลตัว ไพร่ได้ถูกเปลี่ยนฐานะเป็นพลเมือง (citizen) ชาวจีนที่เป็นชนชั้นนายทุนนั้น

ไม่ได้มีความอ่อนแอทางด้านอุดมการณ์ การที่ไม่ได้ขัดแย้งกับชนชั้นปกครองเพื่อสร้างอุดมการณ์เสรีนิยมนั้นก็เพราะว่าตะวันตกได้เข้ามาบีบบังคับให้ประเทศไทยยอมรับอุดมการณ์เสรีนิยมเรียบร้อยแล้ว⁽⁹²⁾

เสกสรรค์ กล่าวสรุปงานไว้ 2 ประเด็น คือ

1. ประเทศไทยได้อาศัยชนชั้นนายทุนเป็นอุปกรณ์ เป็นรากฐานในการเติบโตมาตั้งแต่การ ก่อตั้งกรุงเทพฯ

2. ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชนชั้นนายทุนมีผลอย่างยิ่งกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง คือ ชนชั้นนายทุนเมื่อมาถึงขั้นหนึ่งก็พื้นฐานให้กับระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และเมื่อถึงอีกขั้นหนึ่งก็กลายมาเป็นพื้นฐานให้กับการปกครองระบบเผด็จการ และเขามองว่าการเติบโตของชนชั้นนายทุน หรือเรียกว่าชนชั้นกลางจะก่อให้เกิดการปะทะกันระหว่างรัฐและชนชั้นนายทุนดังเช่นกรณีเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 การเติบโตของชนชั้นนายทุนทำให้ต้องการมีส่วนร่วมในการปกครอง และทำให้สังคมตึงเครียดขึ้นในระยะต่อมา⁽⁹³⁾

ผลงานวิทยานิพนธ์ของเสกสรรค์ เรื่อง The Transformation of The Thai State and Economic Change (1855-1945) ได้แสดงความชัดเจนถึงแนวคิดทั้งหมด คือ มองว่าสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีพัฒนาการที่ไม่ต่างกับสังคมยุโรป อยู่ในยุคนิยมทางการค้า(merchant capitalism) ทุนนิยมการค้านี้ได้ถูกส่งเสริมโดยรัฐเพื่อใช้แก้ปัญหาทางการเงินที่รัฐเผชิญอยู่ขณะนั้น สาเหตุมาจากปัญหาของระบบไพร่ไม่สามารถเป็นแหล่งรายได้ของรัฐ ปัญหานี้ได้นำไปสู่การก่อตัวของชนชั้นพ่อค้า (trading class) ที่มีองค์ประกอบสำคัญเป็นชาวจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานภายใต้การคุ้มครองของผู้ปกครองสยาม ภายหลังพ.ศ.2398ชนชั้นกระฎุมพีกลุ่มนี้ได้กลายเป็นชนชั้นอิสระ และเล่นบทบาทสำคัญในการปกป้องเศรษฐกิจสยามจากการครอบงำโดยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ตะวันตกทั้งหลาย การเติบโตของชนชั้นนายทุนได้กลายเป็นรากฐานสำคัญของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ รัฐกษัตริย์ได้พึ่งพิงอย่างมากกับนายทุนและแรงงานเงินที่ปรากฏในรูปภาษี รายได้นี้สามารถทำให้ผู้ปกครองสร้างกลไกใหม่ในการปกครองแทนที่ระบบขุนนางเก่า รัฐกษัตริย์แห่งนี้ยังสามารถลดหย่อนความเข้มงวดในการสร้างอุปสรรคต่าง ๆ จากชาวนา ทั้งนี้ก็เพื่อรักษาไว้ซึ่งความจงรักภักดีจากพวกเขา อย่างไรก็ตามการเติบโตของชนชั้นนายทุนท้องถิ่นเหล่านี้ไม่ได้ทำให้เกิดการขัดแย้งที่รุนแรงกับรัฐบาลแบบเก่าเนื่องจากรัฐบาลแบบนี้ได้ยอมรับวิธีการผลิตแบบทุนนิยมได้แล้ว⁽⁹⁴⁾

สภาพเช่นนี้ปรากฏจนถึงปลายทศวรรษ 1920 (พ.ศ.2459-2463) เมื่อเกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจและส่งผลมาถึงปัญหาการเงินของประเทศไทยระบบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไม่สามารถเก็บภาษีได้มากขึ้นจากชาวนา ขณะเดียวกันแหล่งภาษีจากเมืองก็ไม่สามารถเก็บได้อย่างเพียงพอ ปัญหาทางเศรษฐกิจนำไปสู่การโค่นล้มระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ใน พ.ศ.2475 สยามต้องตกอยู่ใต้การปกครองของทหาร รัฐบาลสยามได้ล้มเลิกระบบเศรษฐกิจแบบเสรีและชนชั้นนายทุนได้ถูกครอบงำโดยรัฐอีกครั้งหนึ่ง⁽⁹⁵⁾

ประเด็นสำคัญที่เสกสรรค์เสนอในงานวิทยานิพนธ์ คือ⁽⁹⁶⁾

1. สังคมไทยเป็นเช่นเดียวกับประเทศอื่น ๆ คือ มีพัฒนาการภายในที่ผ่านยุคก่อนทุนนิยม (pre-capitalism) ก่อนที่จะพัฒนาไปสู่ยุคทุนนิยม สภาพการผลิตของศักดินาไทยมีลักษณะกระจายศูนย์ ปังเจกบุคคลสามารถเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตและเกือบทุกที่สามารถผลิตปัจจัยการผลิตต่าง ๆ เพื่อดำรงชีวิตได้ แรงงานจากไพร่ก็ไม่ถูกควบคุมอย่างเข้มงวด ไพร่สามารถถากถางพื้นที่ทำมาหากิน แม้ว่าในทางทฤษฎีจะบอกว่ารวมศูนย์ก็ตาม การค้าเฟื่องฟูตั้งแต่สมัยศักดินายุทธยาในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา ระบบเศรษฐกิจเงินตราที่ได้ขยายตัว การขยายตัวทางการค้าทำให้ชนบทมีรายได้จากการค้า ระบบศักดินาไม่ได้เข้มงวดอย่างที่คิดเพราะมีการเดินทางติดต่อเพื่อค้าขาย

2. ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ระบบไพร่ที่สร้างขึ้นใหม่ลดความเข้มงวดลง เนื่องจากรัฐใหม่มีปัญหาที่ต้องเผชิญมาก ทำให้เกิดการประนีประนอมระหว่างรัฐกับผู้อยู่ภายใต้การปกครอง สภาพดังกล่าวทำให้ระบบไพร่ไม่ใช่ที่มาของรายได้หรือทรัพย์สินต่าง ๆ ของรัฐอีกต่อไป ชนชั้นปกครองได้หันไปพึ่งพิงชาวจีนให้ช่วยในการจัดการค้าต่างประเทศ และต้องพึ่งพิงอยู่กับผลผลิตของชุมชนจีน ได้แก่ น้ำตาล และพริกไทย ในฐานะที่เป็นสินค้าออกที่สำคัญ การค้าของเอกชนจีนที่มากขึ้นทำให้รัฐหันมาสนใจภาษีการค้าและเพิ่มจำนวนภาษีใหม่ ๆ ในรัชกาลที่ 3 การค้ากับต่างประเทศส่งผลให้การค้าภายในขยายตัวตามไปด้วย ไพร่สามารถจ่ายเงินแทนแรงงานเกณฑ์ให้กับรัฐ รัฐนำเงินเหล่านี้ไปใช้ว่าจ้างแรงงานจีนมาทำงานสาธารณะแทนไพร่ สภาพทั้งหมดนี้เป็นตัวกีดขวางรัฐศักดินา

3. เมื่อเปิดประเทศภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง เกิดระบบเศรษฐกิจการค้าเสรี ระบบเงินตราขยายตัวก่อนหน้านี้อยู่แล้ว การขยายตัวของการผลิตข้าวทำให้ที่ดินกลายเป็นสินค้าสำคัญ บรรดาเชื้อพระวงศ์และขุนนางได้ทำธุรกิจการค้าขายให้เช่าที่ดินจนก่อเป็น

รูปนายทุนเจ้าที่ดิน (capitalist and ownership) เสกสรรค์มีความเห็นว่าความเป็นเจ้าของที่ดินนั้นเกิดขึ้นเมื่อองค์กรศักดินาเริ่มสลายตัวไปแล้ว ปัญหาเจ้าที่ดินได้กลายเป็นปัญหาเมื่อสังคมไทยพัฒนาไปสู่ทุนนิยม ภาคกลางเป็นภาคที่เผชิญกับปัญหาเจ้าที่ดินมากที่สุด เป็นเขตระบบเศรษฐกิจเงินตรา

4. ชนชั้นนายทุนไทยไม่ได้อ่อนแอเนื่องจากถูกรอบงำโดยทุนต่างชาติและต้นกำเนิดมาจากนายทุนเชื้อสายจีน ประเด็นที่เสกสรรค์ต้องการโต้แย้งกับสำนักคิดของฉัตรทิพย์ โดยตรงเห็นว่านายทุนเชื้อสายจีนเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยศักดินาแล้วนายทุนกลุ่มนี้จึงไม่ถือว่าเป็นนายทุนต่างชาติและยังเข้มแข็งจนดำเนินธุรกิจแข่งขันกับตะวันตกจนประสบชัยชนะในกิจการหลายประเภท เขาไม่เห็นด้วยกับแนววิเคราะห์ว่านายทุนจีนต้องทำธุรกิจโดยการพึ่งพิงอยู่กับขุนนางและนายทุนตะวันตก ชนชั้นนี้เป็นอิสระจากรัฐจักรวรรดินิยมและนอกจากไม่ใช่ลูกน้องทั้ง 2 กลุ่มแล้ว ยังสร้างปัญหาให้ทั้ง 2 กลุ่มด้วย

5. ความสำเร็จของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นมาจากภาษีของชาวจีนและนายทุนจีน ประเด็นนี้เสกสรรค์ได้เน้นไว้ในหลายที่แล้ว ชนชั้นนายทุนนั้นไม่จำเป็นต้องขัดกับรัฐเพราะได้รับการเลี้ยงดูอย่างคึกการรูปแบบเก่า การสลายตัวของรัฐศักดินาและเกิดขึ้นของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นผลสืบเนื่องมาจากการเติบโตของระบบทุนนิยม

ทั้งงานนิธิ เอียวศรีวงศ์ และเสกสรรค์ ประเสริฐกุล มีความเห็นว่าสังคมศักดินาไทยไม่หยุดนิ่งมีการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจ เศรษฐกิจเงินตราขยายตัว มีชนชั้นกรรมพีแล้ว นิธิยังเห็นว่าชนชั้นพ่อค้าไม่เข้มแข็งต้องอิงแอบอยู่กับผู้ปกครอง แต่วัฒนธรรมกรรมพีก็ได้ถูกสร้างขึ้นจากชนชั้นนำที่รับกระแสของการขยายตัวทางการค้าและโลกทัศน์ใหม่เข้าไป เสกสรรค์นั้นเสนอความเห็นที่ว่าชนชั้นกรรมพีของไทยเข้มแข็งจนเป็นผู้ที่เสี่ยงครุฑ ทั้งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นและในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แม้ว่าแนวคิดนี้จะเกิดการตื่นตัวในการค้นคว้าทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง แนวคิดอุดมการณ์ของสังคมเพื่อศึกษาพลังภายในของสังคม แต่ข้อวิจารณ์ที่มีสำหรับกลุ่มความคิดนี้ก็คือ การเน้นการตีความไกลเกินหลักฐานในหลายเรื่องด้วยกัน

5. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีนีโอคลาสสิก (Neo-classic Theory)

โดยหลักการของทฤษฎีนี้เชื่อในกลไกของตลาดและระบบทุนเป็นตัวกำหนดการเติบโตของเศรษฐกิจ เป็นทฤษฎีที่เชื่อเรื่องของตลาดที่มีทุนเป็นตัวกำกับอยู่เบื้องหลัง ทฤษฎีนี้

ไม่ปฏิเสธระบบทุน⁽⁹⁷⁾ ในส่วนของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจทฤษฎีนี้ใช้อธิบายเรื่องของการเติบโตทางเศรษฐกิจ ในบางครั้งก็เรียกว่าทฤษฎีความเจริญเติบโต(growth theories) เนื้อหาของประวัติศาสตร์แนวนี้อธิบายว่าอะไรเป็นปัจจัยที่ทำให้เศรษฐกิจเจริญเติบโต ในขบวนการเติบโตนั้น ผลผลิต ปัจจัยการผลิตและผลิตภาพเปลี่ยนแปลงอย่างไร องค์ประกอบของผลผลิตของอุตสาหกรรมและของภูมิภาคทางภูมิศาสตร์เปลี่ยนแปลงอย่างไร การเจริญเติบโตที่เกิดจากการเพิ่มขึ้นของทุนต่างกับการเจริญเติบโตที่เกิดจากการเพิ่มขึ้นของแรงงาน หรือที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนเทคนิคในการผลิตอย่างไร วิพากษ์รายได้ถูกกระทบอย่างไรจากการเจริญเติบโตเป็นต้น⁽⁷⁶⁾ นักประวัติศาสตร์แนวนี้อาจสร้างแบบจำลองของการเติบโตทำให้สามารถอธิบายการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจในระยะยาวได้และใช้คณิตศาสตร์ระดับสูงสร้างสมมุติฐานตั้งแต่เริ่มแรก จักรทิพย์ นาถสุภาวิจารณ์ว่าความสนใจของงานจะรวมศูนย์อยู่เฉพาะกับข้อมูลเชิงปริมาณและจงใจละเลยข้อมูลประเภทอื่นซึ่งอาจมีความสำคัญทัดเทียมหรือสูงกว่า⁽⁹⁸⁾

นักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจคนสำคัญผู้บุกเบิกการค้นคว้างาน โดยใช้ทฤษฎีนีโอคลาสสิกในเรื่องความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจคือ Jame C.Ingram เขียนงานวิจัยเรื่อง Economic Change in Thailand 1850-1950⁽⁹⁹⁾ Ingram เสนอวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกต่อ Cornell University ในปีพ.ศ.2495 ได้รับการพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในปี พ.ศ.2498 และพิมพ์เผยแพร่ครั้งที่ 2 ในปีพ.ศ.2513 ในการพิมพ์ครั้งที่ 2 นี้ Ingram ขยายเวลาการค้นคว้าจากเดิมเขียนถึงค.ศ.1950 มาถึง ค.ศ.1970 งานชิ้นนี้นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของการค้นคว้าประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยอย่างจริงจังและมีบทบาทสำคัญในการใช้อธิบายประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยในระยะต่อมา งานวิจัยชิ้นนี้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจของไทยที่เข้าสู่สมัยใหม่เริ่มต้นตั้งแต่ เซอร์จอห์น เบาว์ริง(Sir John Bowring) เข้ามาทำสนธิสัญญาระหว่างไทยและอังกฤษในปี พ.ศ.2398 (ค.ศ.1855) หลังจากทำสนธิสัญญานี้แล้วการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ได้เกิดกับประเทศไทยในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 และที่ 5 การเปลี่ยนแปลงนี้อยู่ในช่วงระหว่าง ค.ศ.1850 ถึง ค.ศ.1910 เป็นสมัยที่ทั้งราชสำนักและชาติดำเนินการนำของกษัตริย์ซึ่งเป็นผู้ยอมรับและทำการเปลี่ยนแปลงเอง การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมาจากเบื้องบน

งานวิจัยแบ่งออกเป็น 11 เรื่อง คือ เรื่องภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ สภาพเศรษฐกิจของสยามปี ค.ศ.1850 การเติบโตของการส่งออกข้าว ค.ศ. 1850-1950 บทบาทของรัฐบาลในอุตสาหกรรมข้าว ค.ศ.1850-1950 การเติบโตของสินค้าส่งออกอื่น ๆ ค.ศ.1850-1950 การนำเข้าและอุตสาหกรรมพื้นบ้าน ค.ศ.1850-1950 การเงินและการแลกเปลี่ยน ค.ศ.1850-1950 แหล่งรายได้ของรัฐบาล ค.ศ.1850-1950 การใช้จ่ายของรัฐบาล ค.ศ.1850-1950

การพัฒนาของเศรษฐกิจแลกเปลี่ยน ค.ศ.1850-1950 และการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจหลัง ค.ศ. 1950

Ingram เป็นผู้วางรากฐานที่สำคัญในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย เศรษฐกิจของไทยก่อนมีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง มีลักษณะเศรษฐกิจแบบพอเพียงเลี้ยงตัวเอง (self-sufficient economy) การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงทำให้เศรษฐกิจไทยเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ สนธิสัญญานี้ทำให้ชาวอังกฤษได้รับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ทำการค้าในไทยได้อย่างเสรี ภาษีสินค้าเข้าและสินค้าออกมีการตกลงกันอย่างชัดเจนโดยภาษีสินค้าเข้าเก็บร้อยละ 3 และ ภาษีสินค้าออกให้เก็บโดยศุลกากรไม่ใช่เก็บโดยความชอบใจของเจ้าหน้าที่รัฐ สนธิสัญญานี้ทำให้รัฐสิ้นสุดการค้าแบบผูกขาด ยกเว้นภาษีฝิ่นและการพนันไม่ได้ขึ้นอยู่กับดุลยพินิจของสัญญา การทำสนธิสัญญานี้เป็นที่ตระหนักทั้ง Sir John Bowring และรัชกาลที่ 4 เองว่าจะนำความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างยิ่งใหญ่มาสู่ประเทศไทยและหลังจากนั้นก็มีประเทศอื่นๆ อีกหลายประเทศเข้ามาขอทำสัญญาในลักษณะเดียวกันนี้

หลังจากสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว เศรษฐกิจของไทยเปลี่ยนไปสู่เศรษฐกิจเงินตรา (money-economy) สินค้าออกที่สำคัญลดน้อยลงมีไม่กี่ชนิด ในจำนวนนี้ข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุด กลุ่มคนที่มีบทบาทสำคัญในการผลักดันให้เกิดการผลิตข้าวคือ พ่อค้าคนกลาง ชาวจีนเป็นผู้นำผลผลิตมาสู่ท่าเรือเพื่อส่งออกและซื้อสินค้าต่าง ๆ ไปขายต่อให้ชาวนา การค้าและการลงทุนต่าง ๆ จะขึ้นอยู่กับชาวต่างชาติเป็นส่วนใหญ่ กรรมกรที่เข้ามาทำงานในเมืองส่วนใหญ่เป็นชาวต่างประเทศ ชาวไทยจะทำงานในภาคเกษตรโดยการเป็นชาวนา การขยายตัวทางการผลิตข้าวของไทยขยายเพิ่มขึ้น ภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือเข้าร่วมการผลิตข้าวเพื่อส่งออกหลังจากมีการตัดทางรถไฟไปถึง ประมาณว่าทศวรรษ 1920 ข้าวจากภูมิภาคทั้งสองได้ถูกขนมาทางรถไฟเข้าสู่กรุงเทพฯ มากขึ้น พร้อมกับการเพิ่มขึ้นของการส่งออกสินค้านำเข้าโดยเฉพาะฝ้ายก็เพิ่มขึ้นด้วยซึ่งจะส่งผลให้อุตสาหกรรมพื้นบ้านล่มสลาย การเพิ่มการผลิตการค้าและการส่งออกข้าวเหล่านี้เป็นไปตามแรงผลักดันอย่างอิสระของปัจเจกชนไม่ได้เป็นไปตามนโยบายของรัฐ การเพิ่มผลผลิตข้าวก็สืบเนื่องมาจากการใช้ที่ดินและแรงงานเพิ่มขึ้นไม่ได้มาจากการใช้และพัฒนาเทคโนโลยี สรุปแล้วก็คือการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของไทยได้รับแรงกระตุ้นจากปัจจัยภายนอกคือเพื่อตอบสนองความต้องการข้าวของโลก

นอกจากการวางพื้นฐานในการวิเคราะห์เศรษฐกิจไทยที่เริ่มต้นจากสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว ข้อเด่นสำคัญของงานชิ้นนี้คือ การนำเสนอข้อมูลเชิงปริมาณ สถิติต่าง ๆ ได้แก่ การแสดงรายการและมูลค่าสินค้าออกในราว ค.ศ.1850 ตารางแสดงปริมาณและมูลค่าการส่งออกข้าวจากค.ศ.1857 ถึง 1951 การเพิ่มขึ้นของประชากรจากค.ศ.1911 ถึง 1947 สถิติการเพิ่มพื้นที่การผลิตข้าว รายการสินค้าประเภทอื่น ๆ ที่ส่งออก เป็นต้น ตารางและข้อมูลเชิงสถิติเหล่านี้มีความน่าเชื่อถือและยังคงใช้ในการอ้างอิงในงานวิจัยต่าง ๆ จนถึงปัจจุบัน ประเด็นที่ Ingram เสนอไว้ไม่ว่าจะเป็นปัญหาในกระบวนการผลิตข้าว ปัญหาหนี้สินของชาวนา พ่อค้าคนกลาง ประเด็นเหล่านี้มีความละเอียดอ่อนและยังคงเป็นสิ่งที่นักวิชาการสนใจค้นคว้าอยู่เช่นกัน

นักวิชาการไทยที่ค้นคว้าเรื่องนี้ได้แก่ เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสวีธรรม นักเศรษฐศาสตร์ที่สนใจการค้นคว้าประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในแง่ของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจค้นคว้าเรื่อง "การเปลี่ยนแปลงของธุรกิจไทยในรอบ 25 ปี"⁽¹⁰⁰⁾ ระหว่าง พ.ศ.2500 - 2525 พิมพ์เผยแพร่ในโอกาสครบรอบสองศตวรรษรัตนโกสินทร์ ในปี พ.ศ.2525 เป็นงานค้นคว้าขนาดเล็กจำนวน 50 หน้า เป็นการนำเสนอภาพการขยายตัวของภาคธุรกิจเอกชน บทบาทและอิทธิพลของธุรกิจที่มีต่อเศรษฐกิจไทยรวมทั้งลักษณะการจตุรปกครองธุรกิจและการเติบโตของกลุ่มธุรกิจที่มีอำนาจผูกขาดในทางเศรษฐกิจไทย อิทธิพลของต่างประเทศทำให้ธุรกิจเอกชนมีอิทธิพลทั้งทางเศรษฐกิจการเมืองของประเทศมากขึ้น การเติบโตของภาคธุรกิจเอกชนอันเนื่องมาจากรัฐได้เปลี่ยนนโยบายจากเศรษฐกิจแบบรัฐนิยมในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม มาเป็นเศรษฐกิจที่เน้นบทบาทภาคธุรกิจเอกชนจากแรงผลักดันของทุนนิยมโลก และถึงแม้ว่าธุรกิจเอกชนของไทยจะเติบโตอย่างรวดเร็วแต่การเจริญเติบโตดังกล่าวมิได้แสดงให้เห็นถึงความเข้มแข็งของการประกอบการที่เป็นของไทยเอง แต่เป็นการเจริญเติบโตในลักษณะพึ่งพาและอยู่ภายใต้อิทธิพลของบริษัทต่างชาติมากขึ้น การเติบโตของกลุ่มธุรกิจทำให้อำนาจการต่อรองของกลุ่มธุรกิจมีมากขึ้นเป็นลำดับ ในขณะที่เดียวกันกลุ่มข้าราชการก็ประสบความสำเร็จในการควบคุมกลไกรัฐ เนื่องจากมิได้พัฒนาประสิทธิภาพให้ทันกับความเจริญเติบโตที่เปลี่ยนแปลงไป ดังนั้นอำนาจในการควบคุมกลไกอำนาจรัฐของกลุ่มข้าราชการจึงเสื่อมถอยลง การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในเดือนตุลาคม พ.ศ.2516 ทำให้กลุ่มข้าราชการมีอำนาจลดลง กลุ่มธุรกิจเริ่มเข้ามามีบทบาทควบคุมอำนาจรัฐที่เป็นรูปธรรมมากขึ้น ในช่วงระหว่างพ.ศ.2518-2519 การเข้ามามีบทบาททางการเมืองของกลุ่มธุรกิจนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ

ผลงานอีกชิ้นหนึ่งของเกริกเกียรติ พิพัฒน์เสวีธรรม ที่อธิบายเศรษฐกิจในแง่ของความเติบโตคือ เรื่อง "วิวัฒนาการของระบบธนาคารพาณิชย์ในประเทศไทย" พิมพ์เผยแพร่ในปี พ.ศ.2529⁽¹⁰¹⁾ งานวิจัยชิ้นนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาระบบธนาคารพาณิชย์ของไทยตั้งแต่เริ่มต้นจนถึง พ.ศ.2525 วิธีการศึกษาจะนำเสนอภาพของธนาคารพาณิชย์เชิงสถิติ จำนวนธนาคารพาณิชย์ที่จัดตั้งขึ้น สาขาของธนาคาร และจำนวนผู้ถือหุ้นรายใหญ่ของธนาคาร เนื้อหาของการค้นคว้าจะให้ความสำคัญกับระบบธนาคารหลังปี พ.ศ.2500 เป็นต้นมา ผลการศึกษามพบว่าระบบธนาคารพาณิชย์ของไทยในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ส่วนใหญ่เป็นธนาคารของต่างชาติ ซึ่งประสบปัญหาขาดทุนสะสม อย่างไรก็ตามในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 พ.ศ.2484-2488 รัฐบาลไทยดำเนินนโยบายเป็นเอกราชทางเศรษฐกิจ โดยจำกัดบทบาทของธนาคารพาณิชย์ต่างชาติ และส่งเสริมการประกอบกิจการธนาคารพาณิชย์ของคนไทย รัฐบาลเน้นนโยบายรักษาเสถียรภาพการเงินควบคู่กับการพัฒนาความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศ ผลการดำเนินนโยบายดังกล่าวทำให้ระบบธนาคารพาณิชย์ไทยเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว จนกลายเป็นสถาบันการเงินที่มีบทบาทมากที่สุดในประเทศไทย ระบบธนาคารพาณิชย์ไทยเป็นระบบที่ผูกขาดโดยจำกัดการตั้งธนาคารใหม่ ภายในระบบธนาคารก็มีการแข่งขันระหว่างธนาคารค่อนข้างมาก อย่างไรก็ตามการแข่งขันภายในระบบได้นำไปสู่การผูกขาดโดยธนาคารพาณิชย์ขนาดใหญ่มากขึ้น

เกริกเกียรติ เสนอว่าอัตรากำไรของการประกอบการธนาคารพาณิชย์มีไม่มากนัก และมีแนวโน้มลดต่ำลงด้วย อย่างไรก็ตามผลประโยชน์โดยตรงของผู้ประกอบการธนาคารพาณิชย์ไม่ได้อยู่ที่กำไรของการประกอบการธนาคารพาณิชย์เท่านั้น แต่อยู่ที่การประกอบธุรกิจอื่นโดยใช้ธนาคารพาณิชย์เป็นฐานทางการเงิน เมื่อพิจารณาถึงปัญหาการเป็นเจ้าของและการโอนเปลี่ยนมือในธนาคารพบว่า ธนาคารพาณิชย์ไทยมีการเปลี่ยนมือการเป็นเจ้าของน้อยมาก กฎหมายธนาคารพาณิชย์ที่บังคับให้มีการกระจายการถือหุ้นของธนาคารพาณิชย์เพื่อให้เป็นบริษัทมหาชนนั้นไม่ได้ผลในการปฏิบัติ กล่าวคือกลุ่มผู้ถือหุ้นเดิมของธนาคารพาณิชย์สามารถกระจายการถือหุ้นตามที่กฎหมายกำหนด แต่ยังคงรักษาอำนาจการบริหารในธนาคารไว้ได้ สำหรับธนาคารที่มีการโอนเปลี่ยนมือเจ้าของนั้น ส่วนใหญ่เกิดจากปัญหาความล้มเหลวในการบริหารงานและในบางกรณีก็มีอิทธิพลทางการเมืองเข้าแทรกด้วย (การนำเสนอยังเป็นเชิงสถิติ ภาพการเปลี่ยนแปลงของระบบธนาคารพาณิชย์ยังไม่ปรากฏชัด การแบ่งช่วงระหว่างก่อนและหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ก็ยังเป็นการให้ภาพแบบหยาบ ๆ) ในปีพ.ศ.2532 สมภพ มานะรังสรรค์ได้เผยแพร่งานวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกชื่อ "Economic Development of

Thailand 1850-1950"⁽¹⁰²⁾ ที่เขาศึกษาที่ University of Groningen เนเธอร์แลนด์ งานชิ้นนี้มีวัตถุประสงค์จะสำรวจอุปสรรคและแบบแผนในการพัฒนาเศรษฐกิจของไทยเมื่อเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจระหว่างประเทศตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 โดยให้ความสนใจกับปัจจัยที่ส่งผลต่อการพัฒนาการผลิตสินค้าส่งออกที่สำคัญคือ ข้าว ฝ้าย ไม้สัก ยางพาราและน้ำตาล การเปลี่ยนแปลงตลาดผลผลิต การค้าระหว่างประเทศ การแบ่งงานกันทำและนโยบายการเงิน และการคลังของรัฐบาลซึ่งมีผลต่อแนวโน้มของการพัฒนาเศรษฐกิจ ในการศึกษาผู้วิจัยได้ใช้ข้อมูลเชิงปริมาณในการอธิบายเรื่องราวเศรษฐกิจที่เกิดขึ้น

งานวิจัยอีกเรื่องหนึ่งของสมภพคือเรื่อง “แนวโน้มพัฒนาการเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁽¹⁰³⁾” พิมพ์เผยแพร่ในปี พ.ศ.2536 จุดประสงค์เพื่อให้ภาพของการพัฒนาของเศรษฐกิจไทยก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครอง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทำให้เห็นถึงพัฒนาการของเศรษฐกิจไทยในเชิงมหภาค (macro economics) เป็นการศึกษาเศรษฐศาสตร์เชิงปริมาณโดยการวัดผลิตภัณฑ์ประชาชาติเบื้องต้น (gross domestic product - GDP) ระยะยาว ๆ เพื่อดูถึงแนวโน้มของอัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ (economic growth) ของประเทศโดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงก่อนปี พ.ศ.2493 ตัวเลขอัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจระยะยาวๆ จะทำให้การศึกษาเกี่ยวกับพัฒนาการทางเศรษฐกิจเป็นระบบและมีรูปธรรมที่ชัดเจน นอกจากนี้ยังสามารถนำไปเปรียบเทียบกับของประเทศอื่นๆ ทำให้การศึกษาด้านพัฒนาการทางเศรษฐกิจเปรียบเทียบกับลักษณะลุ่มลึกและมีมิติที่หลากหลายยิ่งขึ้น

โครงสร้างความคิดทั้งงานวิทยานิพนธ์และงานวิจัยของสมภพมีลักษณะเหมือนกัน คือ การให้ความสำคัญกับตลาดต่างประเทศเป็นตัวจักรสำคัญทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบเศรษฐกิจของไทย สมภพเห็นว่าสนธิสัญญาเบาว์ริงในพ.ศ.2398 ทำให้เศรษฐกิจไทยเปลี่ยนจากเศรษฐกิจแบบพอเพียงเลี้ยงตัวเอง (self-sufficiency) ไปสู่เศรษฐกิจส่งออก (export economy) ที่ขึ้นอยู่กับสินค้าเฉพาะอย่างเพียงไม่กี่ชนิด ในจำนวนนี้ข้าวได้กลายเป็นสินค้าที่สำคัญที่สุด การส่งออกข้าวนั้นถูกกระตุ้นมาจากความต้องการของโลก ดังนั้นการขยายตัวของเศรษฐกิจไทยในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 20 ส่วนสำคัญมาจากการผลิตข้าวเป็นสำคัญ การผลิตข้าวเพื่อส่งออกของไทยยังขึ้นอยู่กับระบบขนส่งภายในประเทศด้วย ความแตกต่างทางด้านระบบขนส่งในแต่ละพื้นที่ของไทย ส่งผลให้การผลิตข้าวในพื้นที่เหล่านี้มีความแตกต่างกันด้วย ตัวอย่างเช่นภาคกลางโดยเฉพาะอย่างยิ่งในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีระบบการขนส่งเชื่อมต่อกับกรุงเทพฯ ได้ดี การผลิตข้าวเพื่อขายของ

ชาวนาก็จะมีมากกว่าในพื้นที่อื่นๆ จนกลายเป็นแหล่งผลิตข้าวเพื่อส่งออกที่สำคัญของไทยขณะนั้น

สมภพให้ข้อสังเกตว่า การขยายตัวของการผลิตและการค้าข้าวของไทยที่เริ่มตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ไม่ได้ดำรงอยู่นานนัก ในช่วงระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 1 และ 2 ราคาข้าวกระตือรือร้นเฉพาะช่วงสั้น ๆ หลังจากสงครามโลกครั้งที่ 1 สิ้นสุดลง หลังจากนั้นราคาข้าวมีแนวโน้มลดต่ำลงมีภาวะผันผวนสูงโดยเฉพาะอย่างยิ่งในทศวรรษ 1930 คุณภาพข้าวของไทยมีสภาพได้คุณภาพตลอดแม้ว่าจะเปิดประเทศสู่ระบบการค้าเสรีนับตั้งแต่ทำสนธิสัญญาเบาว์ริง การนำเข้าของไทยก็ไม่ได้เพิ่มขึ้นมาก สินค้าเข้าประกอบด้วยสินค้าต่าง ๆ มากชนิดแต่ละชนิดมีปริมาณเพียงเล็กน้อย ยิ่งไปกว่านั้นสินค้าทุนยังมีระดับต่ำกว่าสินค้าเพื่อการบริโภค สินค้าทุนส่วนใหญ่เข้ามาใช้ในโครงการสาธารณูปโภคของรัฐบาลเช่น สร้างทางรถไฟ การที่มีสินค้านำเข้ามากชนิดนี้ทำให้เป็นการยากที่จะผลิตสินค้าดังกล่าวทดแทนภายในประเทศ อุปสรรคสำคัญของการเพิ่มการนำเข้าและการพัฒนาอุตสาหกรรมภายในประเทศคือตลาดภายในประเทศมีขนาดเล็กเพราะประชาชนยังมีน้อย และประชากรดังกล่าวก็อาศัยอยู่อย่างกระจัดกระจายเนื่องจากขณะนั้นระบบคมนาคมขนส่งก็ยังไม่ดี

รัฐบาลยังจำกัดการลงทุนด้านการพัฒนาแม้ว่าสถานะการค้าของไทยจะอยู่ในสภาพเกินดุลและหนี้ต่างประเทศก็มีไม่มากนัก นโยบายอนุรักษนิยมเป็นผลมาจากความหวาดกลัวการแทรกแซงของประเทศจักรวรรดินิยมที่กำลังล่าอาณานิคมอยู่ในขณะนั้น แม้ว่าการคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยมได้ลดลงในช่วงปลายทศวรรษที่ 1920 เป็นต้นมา แต่สถานะเศรษฐกิจตกต่ำครั้งใหญ่ของโลกในช่วงระยะต่อมาได้ส่งผลต่อการพัฒนาศักยภาพของเศรษฐกิจไทยในขณะนั้น การพัฒนาในระบบเศรษฐกิจเงินตราของไทยในระยะนี้ก็ค่อนข้างต่ำการหมุนเวียนเงินตราโดยธนาคารพาณิชย์ยังต่ำและจำกัดอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นส่วนใหญ่ในชนบทยังใช้ระบบสิ่งของแลกเปลี่ยนของอยู่

กล่าวโดยสรุป เศรษฐกิจไทยก่อนปีพ.ศ.2493 (ค.ศ.1950) มีอัตราการเติบโตในระดับต่ำ การเพิ่มขึ้นของผลิตภัณฑ์มวลรวมประชาชาติเบื้องต้นต่อปีในระหว่างพ.ศ.2413-2456 เท่ากับร้อยละ 1-3 และในระหว่างพ.ศ.2456-2493 เท่ากับร้อยละ 2.2 อัตราการเติบโตทางเศรษฐกิจในช่วงแรกเกิดจากการขยายตัวของการส่งออก ส่วนอัตราการเติบโตทางเศรษฐกิจในช่วงหลังเกิดจากการเพิ่มขึ้นของประชากร

นอกจากการอธิบายประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในเรื่องของการเจริญเติบโตแล้ว อีกแนวทางในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของนีโอคลาสสิกคือ ทฤษฎีราคา ทฤษฎีนี้ระบุว่าอุปสงค์ (demand) และอุปทาน (supply) กำหนดราคาสินค้าในตลาดผูกขาดราคาสูงกว่าในตลาดแข่งขัน อุปสงค์และอุปทานเช่นเดียวกันนี้กำหนดค่าตอบแทนต่อปัจจัยการผลิต ไม่ว่าจะเป็นที่ดินแรงงานหรือทุน ทฤษฎีนี้อาจใช้ได้ดีในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์เศรษฐกิจเฉพาะเรื่อง เช่นการศึกษาเฉพาะสินค้าหรือเฉพาะอุตสาหกรรม สภาพตลาดและสภาพการผลิตสินค้าชนิดหนึ่งชนิดใดในเวลาสั้นๆ ข้อดีของทฤษฎีราคา คือ เป็นการศึกษาที่แยกกิจกรรมทางเศรษฐกิจออกจากสังคมและการเมือง เป็นการศึกษาปรากฏการณ์ในภาวะสถิตี ไม่สามารถใช้วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงระยะยาว⁽¹⁰⁴⁾

นักวิชาการอีกท่านหนึ่งที่ศึกษาในเรื่องของราคา คือ อัมมาร์ สยามวาลา ในปี พ.ศ.2518 อัมมาร์ได้เขียนบทความเรื่อง "A History of Rice Price Policies in Thailand, from Finance, Trade and Economic Development in Thailand"⁽¹⁰⁵⁾ บทความนี้กล่าวถึงนโยบายการค้าข้าวเสรีนับตั้งแต่หลังสนธิสัญญาเบาว์ริงและนโยบายการค้าข้าวหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 นับตั้งแต่พ.ศ.2488 ถึง พ.ศ.2497 เป็นช่วงที่ไทยต้องตกอยู่กับพันธสัญญาต้องส่งมอบข้าวให้กับฝ่ายสัมพันธมิตร ทำให้รัฐเข้ามาควบคุมธุรกิจข้าว การค้าข้าวได้กลายเป็นธุรกิจผูกขาดโดยรัฐซึ่งจัดตั้งสำนักงานข้าวขึ้นมาควบคุมจนถึงปี พ.ศ.2497 รัฐใช้นโยบายการเก็บพรีเมียมข้าว (premium) ในการควบคุมธุรกิจการค้าข้าวของเอกชนในการส่งออกนับตั้งแต่ พ.ศ.2498 เป็นต้นมาจนถึงปี พ.ศ.2509 ได้มีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของอัตราพรีเมียมข้าว บทความนี้สิ้นสุดถึงพ.ศ.2516

6. การศึกษาโดยใช้ทฤษฎีพึ่งพิง (Dependency Theory)

การศึกษาแนวนี้เชื่อว่าระบบเศรษฐกิจทุนนิยมของไทยกำเนิด และพัฒนาขึ้นอยู่ กับทุนจากตะวันตก การใช้ทฤษฎีนี้มี 2 ลักษณะ คือ ใช้ทฤษฎีแบบยึดในกรอบทฤษฎีแบบ เข้มงวดและใช้ทฤษฎีแบบประยุกต์ ผู้นำการศึกษาคือ สุธี ประศาสน์เศรษฐซึ่งจะใช้ทฤษฎีแบบยึดในกรอบแบบเข้มงวด ในปี พ.ศ. 2522 สุธีเผยแพร่งานเรื่อง "วิวัฒนาการของชนชั้นนายทุนไทย" โดยเสนอว่าชนชั้นนายทุนไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้อย่างเป็นปึกแผ่นภายในสังคมไทย กล่าวคือ ไพร่ทาสของไทยประสบอุปสรรคในการที่จะขยายการค้าและการสะสมทุน ขณะที่บรรดาเจ้านายขุนนางต่างก็ยึดมั่นในค่านิยมแบบดั้งเดิมที่ดูถูกเหยียดหยามการค้าขาย

ว่าเป็นของต่ำด้อยที่ควรค่าแก่ศักดิ์ศรีแห่งชนชั้นในสังคม⁽¹⁰⁶⁾ ทั้งระบบสังคมและวัฒนธรรม
 คัดค้านไม่เอื้อที่จะเกิดชนชั้นนายทุน สุทธิเห็นว่าระบบทุนนิยมของประเทศไทยเป็นแบบทุน
 นิยมพึ่งพา (dependency capitalism) เช่นเดียวกับประเทศโลกที่สามอื่น ๆ ชนชั้นนายทุนที่
 เกิดขึ้นจึงเป็นเพียงนายทุนนายหน้า (compradore) ซึ่งเกิดหลังจากประเทศเปิดรับทุนนิยมโลก
 พ.ศ.2398 ทุนนิยมโลกที่สามนี้มีอำนาจต่อรองน้อยมูลค่าส่วนเกินหรือรายได้จากโลกที่สาม
 ส่วนใหญ่จะถูกถ่ายเทไปสู่ประเทศทุนนิยมตะวันตก⁽¹⁰⁷⁾

การที่นายทุนท้องถิ่นมีลักษณะเป็นเพียงนายหน้าทำให้ขาดพลัง นายทุนท้องถิ่นทำ
 หน้าที่เพียงบริการทางการค้าให้กับนายทุนตะวันตก การประกอบธุรกิจขึ้นอยู่กับนายทุนตะวัน
 ตก นายทุนนายหน้านั้นนอกจากต้องพึ่งพาตะวันตกแล้วยังต้องพึ่งชนชั้นนำในสังคมไทยด้วย
 เพราะคนเหล่านี้เป็นคนจีนต่างด้าวต่างแดน ทำให้ขาดฐานอำนาจทางการเมือง ดังนั้นอำนาจ
 ทางเศรษฐกิจที่สร้างขึ้นมาจึงอยู่ในสถานะที่ไม่แน่นอน นายทุนนายหน้าต้องแบ่งปันผล
 ประโยชน์ให้ชนชั้นนำเพื่อขอการคุ้มครอง ลักษณะพึ่งพาของนายทุนนายหน้าต่อนายทุนตะวัน
 ตกและต่อชนชั้นนำในสังคมไทยทำให้นายทุนนายหน้าปราศจากวิญญาณนายทุนอิสระและมี
 ความอนุรักษนิยมเต็มตัวไม่กล้าที่จะท้าทายต่อระบบ พัฒนาการของนายทุนในประเทศไทยจึง
 มีขอบเขตจำกัดอยู่เพียงแต่การค้าขายเก็งกำไรจากที่ดิน จากการขายสินค้าและจากเงินตราต่าง
 ประเทศ ทุนที่พัฒนาขึ้นมาจึงไม่ก้าวขึ้นไปเป็นทุนอุตสาหกรรม และไม่มีข้อสงสัยเลยว่าอิทธิ
 พลังจากการขยายตัวของจักรวรรดินิยม ดังได้กล่าวแล้วย่อมเป็นการทำลายโอกาสที่ไทยจะ
 พัฒนาอุตสาหกรรมขึ้นมาเอง⁽¹⁰⁸⁾

บทความเรื่อง“วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจในรอบ 200 ปี” ของสุทธิ ชีให้เห็นว่านับ
 แต่ พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา ไทยได้เข้าร่วมอยู่ในวงจรการแบ่งงานกันทำระหว่างประเทศแบบ
 อาณานิคม โดยไทยเป็นผู้ผลิตสินค้าขั้นปฐมเพื่อส่งออกไปเป็นการแลกเปลี่ยนกับสินค้าสำเร็จรูป
 ที่ผลิตโดยประเทศทุนนิยมศูนย์กลาง ผลที่สำคัญของการพัฒนาในลักษณะนี้คือเกิดการเริ่มก่อ
 รูปเป็นระบบทุนนิยมรอบนอก หรือทุนนิยมแบบพึ่งพา การที่ระบบเศรษฐกิจไทยเข้าสู่กพัน
 เป็นผู้ผลิตสินค้าขั้นปฐม เป็นการตัดโอกาสในการพัฒนาทางเทคโนโลยีของสังคม นายทุน
 พาณิชยที่พัฒนาควบคู่กับการขยายการผลิตข้าว และการค้ามีลักษณะเป็นนายทุนพึ่งพา มิได้
 เป็นนายทุนอิสระที่อาจพัฒนาความสัมพันธ์แบบทุนนิยมได้รวดเร็วขึ้น นายทุนพาณิชยที่เกิด
 ขึ้นในประเทศไทยต้องพึ่งพาเจ้านายขุนนางเนื่องจากขาดฐานการเมืองและสังคมในแง่ที่เป็นคน
 ต่างด้าว อีกด้านหนึ่งต้องพึ่งพานายทุนตะวันตก⁽¹⁰⁹⁾